Национальная библиотека
Республики Тыва
им.А.С.Пушкина

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 55 (16513)

2002 чылдың МАЙ 16, четверг

Ат салган шагы 19.00

Садар өртээ 3 рубль.

Чазак Даргазының ажыл-албаны

ЧАҢГЫС ААЙ ТҮҢНЕЛГЕ КЕЛГЕН

Тыва Республиканың Чазак Даргазы Ш.Д. Ооржак юридиктиг албанның ажылдакчылары-биле чөвүлел хуралды май 14-те эрттирген.

Тыва Республиканың бир чыл мурнунда референдумга хүлээп алган демократтыг чаа Конституциязы амыдыралда боттанып турарынга Шериг-оол Дизижикович доктааган. Бо кол документиге үндезилээш, кыска үениң дургузунда эвээш эвес хоойлуларны хүлээп алган. ТР-ниң Чазак Даргазының соңгулдалары болуп эрткен. ТР-ниң Улуг Хуралының ийи палатазының депутаттарының соңгулдаларынга белеткел чоруп турар. Республиканың кожууннарының, хоорайларының колдуунда шуптузу уставтарын хүлээп алган.

Кызыл хоорайның Уставын, озалдап-даа болза, хүлээп алган, ону РФ-тиң Юстиция яамызының Тыва Республикада эргелели бүрүткээнин Чазак Даргазы дыңнаткан. Кызыл хоорай чагыргазының даргазының соңгулдаларын кажан эрттирерин тодарадырыбиле хуралдың киржикчилериниң саналдарын дыңнап, сүмележирин ол чугула деп, санаан.

Кызыл хоорайның Төлээлекчилер хуралының даргазы Ю.Ю. Ананьинге сөстү берген. Кызыл хоорайның Уставын РФ-тиң болгаш ТР-ниң конституцияларынга, федералдыг база республика хоойлуларынга дүүштүр карышкактар чок кылдыр ажылдап кылганын ол чугаалаан. Хоорай чагыргазының даргазының соңгулдаларының эртер хүнүн Тыва Республиканың хоойлузун езугаар тодарадырын Уставта айыткан. Ынчангаш ТР-ниң Чазак Даргазы ооң эртер хуусаазын доктаадыр. Ол болза федералдыгдаа, республика-даа хоойлуларынга дүүшкек, хажыдыышкын болбазын ол демдеглээн.

Хоорай чагыргазының даргазының соңгуткан хуусаазы апрельде доозулган, ам ол соңгулданы эрттирер хуусаазын дүрген тодарадыры чугула болу бергенин ТР-ниң Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч. Монгуш саналынга чугаалаан. Хоорай чагыргазының даргазының соңгулдаларының болур хүнүн ТР-ниң Чазак Даргазы хоойлу езугаар тодарадыр эргелиин ол айыткан. Бо соңгулдабиле кады хоорайның Төлээлекчилер хуралының депутаттарының (чедир соңгутпаан) соңгулдаларын эрттирерин ол саналдаан.

Кызыл хоорай чагыргазының даргазының соңгулдаларының болур хүнүн ТР-ниң хоойлузун езугаар ТР-ниң Чазак Даргазы доктаадып болур деп саналды ТР-ниң Чазааның комитет даргазы Д.Д.Ооржак, Сибирьниң федералдыг округунуң Тыва Республикада кол инспектору П.В.Холодов болгаш өскелер-даа деткээн. Ынчангаш чөвүлел хуралдың киржикчилери чаңгыс аай түңнелге келген.

Ш.Д.Ооржак хуралга болган чугааның түңнелин үндүрүп тура, найысылалдың чагырга даргазының соңгулдаларының улуг ужур-дузалыын барымдаалап көргеш, ону өске соңгулдалар-биле каттыштырбайн, аңгы эрттирерин саналдаан.

Чөвүлел хурал протокол шиитпирин хүлээп алган. Юридиктиг албан черлериниң ажылдакчылары-биле сүмележип, дугуржуп тургаш, ТР-ниң Чазак Даргазы Кызыл хоорай чагыргазының даргазының соңгулдаларының болур хүнүн тодарадырын, Кызыл хоорайның Уставының шынарын база катап хынап көөрүн болгаш өске-даа чоокку үеде чорудар ажылдарның хемчеглерин ында айыткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Ажыглалга кирер тудугда

ЧААРТТЫНГАН КӨВҮРҮГ

Улуг-Хемни кежилдир эрги көвүргүнүң тудуу доостурунуң кырында келген. Көвүргүнүң тудуунга Красноярскиниң «Сибирь көвүрүг» акционер ниитилелдиң № 7 көвүрүг-тудуг отрядының Михаил Борисович Быковка удурткан тудугжулар кончуг шалыпкын ажылдааннар. М.Б.Быковтуң Тывада кылып доозуп турар бо үш дугаар көвүрүү. Ооң бригадазында көвүрүг тудар талазы-биле мергежилинге бердинген тудугжулар бар, оларның дугайында «Шын» солунга чаңгыс эвес удаа чырыдып келген мен. Көвүрүг тудуунуң байдалының талазы-биле номчукчуларга кысказы-биле чугаалап бээри-биле Михаил Борисович БЫКОВКА сөстен берилгээлиңер:

— Кандыг-даа тудугну чаартып септеп кылыры чаа тудугдан берге болур үве. Ылаңгыя көвүрүгге хамаарыштыр алырга, ол оон-даа берге болур. Сибирь хөй шапкын хемнерлиг, дыка хөй көвүрүглерни кылып, септеп келдивис. Үгле Енисейниң аккан унунга безин каш-даа көвүрүглерни кылдывыс. Тывада безин үш дугаар көвүрүгнү кылып турарывыс бо.

Эрги көвүрүгнү төлевилел езугаар шын эвес кылган деп чугаалап шыдавас мен. Бир талазында, ол үеде көвүрүг кылып турган материалдарның шынарын бистиң үевиске канчап деңнээр боор, ийи талазында, көвүрүгнү кылгандан бээр 40 чыл чедип турар, ол сугнуң шапкын агымынга турар болгаш элеп эргижирээн, сугга турган чамдык чагылар аар чүүктү тудуп шыдавас апарган.

Көвүрүгнүң капитал септелгезиниң төлевилелин Россияда көвүрүг тудуунуң төлевилелин кылыр талазы-биле эң шыырак Санкт-Петербургтуң «Сибмост» ажык хевирниң акционер ниитилел кылган. Көвүрүгнү кылып тургаш, төлевилелден кандыг-даа хажыдыышкыннар болдунмаан дээрзин баш удур чугаалап каайн. Көвүрүгнүң суг адаанда турар кезээн кылганывысты чагыкчыларның негелдезин езугаар Москвадан водолазтыг специалистер хынааш, багай

(Уланчызы 2-ги арында).

Саң-хөө яамызының дыңнадыы

2002 чылдың май айда федералдыг бюджеттен бистиң республикага 283369 муң рубль кирген. Оон 248356 муң рубльди акшаландырыышкын-нарга мынчаар хуваган:

— бюджет адырының ажылдакчыларының шалыңынга немелдези-биле кады 154762 муң рубль;

— өскүс ургларга май айның пособиезинге 7548 муң рубль;

— май айның стипендиязынга 125 муң рубль;

— республикада ажыл чок чонга медицинаның ыяап-ла камгаладылгазынга 24375 муң рубль;

— эмнелге, өөредилге албан черлериниң аъш-чеминге, эмнер садып алырынга 9784 муң рубль;

— коммунал ачы-дуза төлевиринге 4651 муң рубль;

— транспорт ачы-дузазынга, КЧМ садып алырынга, арендага, өске-даа чарыгдалдарга 10276 муң рубль;

— чуртталга-коммунал ажыл-агый ажылдакчыларының шалыңынга 3902 муң рубль;

— «РФ-ке инвалидтериң социал камгалалының дугайында» ФХ-ни боттандырарынга 4185 муң рубль;

— ургларлыг хамаатыларга ай санында төлевирге 14783 муң рубль;

— шериг албанныгларга, иштики херектер, үндүрүг полициязының ажылдакчыларынга, каайлы органнарының албан-дужаалдыг кижилеринге чиигелделерни эгидеринге 844 муң рубль;

— аарыг кижилерни республикадан дашкаар черлерже чорударынга 500 муң рубль;

— бюджет чээлизин дуглаарынга 9600 муң рубль;

— өөредилге албан черлерин капитал септээринге 1255 муң рубль;

— күрүне албан-хаакчыларының пенсияларын немей төлээринге 660 муң рубль;

— тускай сорулгалыг программаларны акшаландырарынга 1382 муң рубль;

— чонну ажылга хаара тудар хемчеглерни боттандырарынга 750 муң рубль;

— «Хоочуннар дугайында» Федералдыг хоойлуну боттандырары-биле Пассажирлер АТБ-зин акшаландырарынга 356 муң рубль.

Оон аңгыда федералдыг бюджеттен республиканың орукчуларын акшаландырары-биле «Тыванын автооруктар» эргелелинге 4594 муң рубльди берген.

ЧААРТТЫНГАН КӨВҮРҮГ

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

эвес деп үнелелди берген. Септеп турар көвүрүг болгаш төлевилелде чамдык көрдүнмээн үүлдер база туруп кээр-дир.

База бир демдеглеп каар үүлүм, ол дээрге тудуг материалдарын колдуунда Саян артында турар заводтардан ап турар болгаш чамдык чөптүг чылдагааннар-биле чогуур үезинде хандырып шыдавайн баар таварылгалар турган. Ылаңгыя металлды Улан-Удэниң заводу чагыг езугаар кылып берип турган, эрткен чылын Сибирьге улуг үер болганындан, завод бирги чергениң чагыын кылып турганы-биле, металл озалдап келген, ынчангаш көвүрүг тудуунуң хуусаазының узай берген чылдагааны ында үве.

ИЮНЬ АЙНЫҢ БИРГИ ЧАРТЫЫНДА көвүрүгнү ажыглалга киириптер аргазы бар. Кылыр ажылдарның графигин ай, хүн аайы-биле тургузуп каан. Моондаа эрте доозуп болурувустуң аргазы турган. Тудугнуң чурумун езугаар чамдык ажылдарны, ылаңгыя гидроизоляция ажылдарын чылыг үеде кылыр ужурлуг, час дүжүп, чылып кээрин манап турганывыс ол-дур — диди.

2002 чылда көвүрүгге кылыр ажылдарның хуусаазын кол чагыкчы «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги С.С.Санаа, көвүрүгнү кылып турар кол подрядчик «Сибирь көвүрүг» ажык хевирниң акционер ниитилелиниң, №7 көвүрүг-тудуг отрядының начальниги М.Б.Быковтуң ат салган документизи бар. Кылыр ажылдарны төлевилелде көрдүнгенин езугаар кажан эгелээш, каштың хүнүнде доозарын айтып каан чорду. Амдыызында ол графиктен хажыдыышкыннар болбайн турарын тудугжулар чугаалап турдулар. Көвүрүгнү кылып доозар талазыбиле тудуг материалдары-биле долу хандыртынган. Эрткен чылын көвүрүгге 95,8 млн. рубльдиң ажылын шиңгээдип алган болза, бо чылын 16 млн. рубльдиң ажылын кылыры көрдүнген.

«Тыва автоорук» эргелелинде техниктиг хайгаарал килдизиниң начальниги Д.Ч.Ондар көвүрүг тудуунуң талазы-биле бодунуң бодалын мынчаар чугаалады:

— Дача сезону келген. Көвүрүгнү ажыглалга киирерин кызылчылар четтикпейн манап турарлар. Көвүрүг тудуунда үүгле Красноярскиниң тудугжулары эвес, оларга дузалажыр кылдыр Кызылдың орук-септелге-тудуг эргелели, «Тывабурвод» акционер ниитилел, Тываның Чурукчулар эвилелиниң чурукчулары база ажылдап турар. Ниитизибиле 70-80 тудугжулар бар. Чурукчулар эвилелиниң бо көвүрүг тудуунга киржи бергениниң чылдагааны болза, көвүрүгнүң ындыы, бетии талазынга ийи-ийи — дөрт мрамордан кылган аттарның скульптурлуг композициязы турар. Тываның кол көвүрүүнүң аксынга аттарлыг композицияны тургусканы таварылга эвес. Ат — аян-чорук, ажыл кылырынга тыва кижиниң кол хөлгези, Тыва Республиканың Сүлде демдээнде безин ат кирген болгай. Бистиң республикаже ырак-чооктан келген аалчыларывыс бо көвүрүглеп эртер болгай. Ооң архитектурлуг кааскалгазын тыва езу-чанчылга дүүштүр чогаадып тургусканы төлевилекчи инженерлериң чогаадыкчы ажылын демдеглээр апаар.

Көвүрүгге үүгле капитал септелге кылган эвес, ону долузубиле чаарткан деп чугаалап болур. Көвүрүг мооң мурнунда турганындан 3 метр хире калбарган, ийи талазында, чадаг кижилер кылаштаар черниң айыыл чок чоруун хандырар сорулга-биле камгалал херимнери-биле аңгылаан. Көвүрүгнүң кырында чырык чагыларын долузу-биле солаан болгаш чаа төлевилел езугаар чырык хандырылгазын экижиткен. Көвүрүгде кылыр ажылдар ам-даа хөй. Ажыглалга кирер тудуг болганда, баш удур көрдүнмээн ажылдар база тыптып кээр. Көвүрүгнүң ол-бо талазында 2260 дөрбелчин метр шөлдү асфальтылаар, ындыы-бетии чартыын быжыглап кылырынга 2430 кубометр сай-дашты төгер апаар. Июнь айның бирги чартыында ажыглалга киириптер талазыбиле тодаргай хемчеглер алдынып турар.

— Мооң мурнунда бо көвүрүглеп аар чүктүг машиналар эртпейн турган болгай. Ооң чылдагааны билдингир турган, ам чаа көвүрүг-биле машиналарның аргыжылгазының чуруму кандыг болурул, Даңзынноол Чалзыпович?

— Кажан көвүрүг ажыглалга кирген соонда, кандыг-даа чүктүг машиналар эртип болур. Орта кызыгаар турбас. Көвүрүгнү кылып дооскаш, хоорайның муниципалитет өнчүзү кылдыр хоорай чагыргазынга хүлээдип бээр бис. Көвүрүглеп кандыг машиналар эртериниң чурумун хоорай чагыргазы тургузар апаар. Адаанда чаа көвүрүг турдала, хоорайның ортузу-биле аар чүктүг машиналар маңнажып туруп бээрге, арай эпчок боор деп бодаар-дыр мен — диди.

Тудуг доостурунуң кырында келген, ажылчыннарның арнында өөрүшкү илден. Мостоплист салып турган ажылчыннар-биле чугаалажыр дээримге:

— Көрүп тур силер бе, шуут чай чок тур бис — деп, газ-биле мостоплист изидип турган салдыг эр каттырып чугаалады. Мында ажыл, тудуг дылы-биле чугаалаарга, цикловой чурум-биле чоруп турар болду. Чаңгыс кижи туруп алырга, 5-6 ажылчын туруп алыр. Көвүрүгнүң кырында, олдаа, бо-даа талазында, тудугжуларның бааза хоорайжыгажындаа ажыл хайныышкынныг-ла чоруп турар. Мооң мурнунда көвүрүгге ажыл планын ай-биле чорудуп турган болза, ам хүн, шак-биле санажып турар апарган. Ажыл ол хире бачым чоруп турар.

Тываның орукчулары сөөлгү чылдарда эрестиг-даа, шынарлыг-даа ажылдап келдилер. Сөөлгү беш чылда Улуг-Хемни кежилдир ийи дугаар улуг көвүрүгнү кылып доозуп турлар. Ам күчүлүг Улуг-Хемниң унунга кылыр 4 дугаар көвүрүгнүң төлевилелин кылып турар. Ол Тоора-Хемниң чанынга, Бии-Хемни кежилдир туттунар.

Эрткен чылын «Тыва автоорук» эргелелиниң начальниги С.С.Санаа бистиң солунга интервью берип турда, бо көвүрүгнүң тудуунуң кажан доостурунуң дугайында айтырыг салырымга: «Келир чылдың июнь эгезинде ажыглалга кире бээр» — дээн дарга болгай. Сөглээн сөзүнге ээ болуп деп үве ол-дур ийин.

Көвүрүгнү септеп эгелээнибиле хем ол чарыы-биле аргыжылга бергедеп, ийи чылды кызылчылар шыдажып-ла эрттиргеннер. Бо таварылгада хоорай чагыргазының туружу кандыг болганын кызылчылар утпас ужурлуг. Аргыжылга үстүрүнүң кырынга кээрге, ТР-ниң Чазак Даргазы Ш.Д.Ооржак барып шиитпирлеп турган таварылгалар бар. Артык чугааның ам херээ чок. Чаарттынган көвүрүг — чаа орук. Аргыжылга судалының оруу ажык, арыг-ла турзун.

Сергей ХЕРТЕК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ТӨП СОҢГУЛДА КОМИССИЯЗЫНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының составына өскерилге киирер дугайында

2002 чылдың май 13 №11 / 519 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлунуң 24 үүлүнүң 1 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр база Кызыл хоорайның девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери **Чечена Алдын-ооловна Намзырайның** болгаш **Лариса Александровна Казакованың** бүрүн эргелеринден дүжер дугайында билдириишкиннеринге үндезилээш, оларны соңгулда комиссиязының кежигүннери хүлээлгелеринден бүрүн эргелериниң хуусаа бетинде дүжүрер.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составына өскерилге киирер дугайында

2002 чылдың май 13 №11 / 520 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлунуң 24 үүлүнүң 1 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр база Чөөн-Хемчик кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүннери **Чечена Аканаковна Монгуштуң** болгаш **Магаранза Маадыр-ооловна Чүльдүмнүң** боттарының бүрүн эргелеринден дүжер дугайында билдириишкиннеринге үндезилээш, оларны соңгулда комиссиязының кежигүннери хүлээлгелеринден хуусаа бетинде хостаар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составына өскерилге киирер дугайында

2002 чылдың май 13 №11 /521 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлунуң 24 үүлүнүң 1 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр база Өвүр кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының бадылаар эргелиг кежигүнү **Николай Чолдак-оолович Монгуштуң** бодунуң бүрүн эргелеринден дүжер дугайында билдириишкининге үндезилээш, ону соңгулда комиссиязының кежигүнү хүлээлгезинден хуусаа бетинде хостаар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының болгаш Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының төлээлелге органнарының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле бүрүн эргелерни Тыва Республиканың Чазак Даргазының болгаш Тыва Республиканың тус чер бот-башкарылгазының соңгулдалыг албан-дужаалдыг кижилериниң соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер бүрүн эргелерни участок соңгулда комиссияларынга дагзыр дугайында

2002 чылдың май 13 №11 /522 Кызыл хоорай

«Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлунуң 21 үүлүнүң 8 пунктузунга ры болза:

1. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2002 чылдың февраль 20-де № 1336, № 1358 болгаш № 1359 доктаалдары-биле 2002 чылдың июнь 2-де болур деп чарлаан Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының болгаш тус чер бот-башкарылга органнарының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле бүрүн эргелерни Тыва Республиканың Чазак Даргазының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирери-биле тургускан, Каа-Хем кожууннуң участок соңгулда комиссияларынга дагзыр.

2. Тыва Республиканың Дээди Хуралының (парламентизиниң) 2002 чылдың февраль 20-де № 1336, №1358 болгаш №1359 доктаалдары-биле 2002 чылдың июнь 2-де болур деп чарлаан Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының болгаш тус чер бот-башкарылгазының төлээлелге органнарының депутаттарының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле бүрүн эргелерни Тожу кожуун чагыргазының даргазының соңгулдаларын белеткээр болгаш эрттирер талазы-биле Тожу кожууннуң участок соңгулда комиссияларынга дагзыр.

Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынга, тус черниң бот-башкарылга органнарынга соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын 2002 чылдың бирги чартыында массалыг информация чепсектеринге чырыткан эң дээре материалдарның республика конкурузунуң дугайында

2002 чылдың май 13 №11/523 Кызыл хоорай

Массалыг информация чепсектеринге соңгулдалар дугайында эң дээре материалдар дээш республика конкурузунуң дугайында Дүрүмнүң төлевилелин чугаалажып көргеш, Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. Тыва Республиканың күрүне эрге-чагырга органнарынга, тус чер бот-башкарылга органнарынга соңгулдаларны болгаш соңгулда хоойлужудулгазының айтырыгларын массалыг информация чепсектеринге чырыткан эң дээре материалдар дээш республика конкурузун **2002 чылдың январь 1-ден июнь 20-ге чедир** чорудар.

2. Республика конкурузунуң дугайында Дүрүмнү бадылаар.

3. Республика конкурузун эрттирер чарыгдалдарны соңгулдалар, референдумнар эрттирер организакчыларның профессионал мергежилин бедидеринге, соңгукчуларны эрге-хоойлуга өөредиринге көрдүнген Россия Федерациязының 2002 чылдагы хөреңгизиниң күсели-биле хандырар.

4. ТР-ниң Журналистер эвилели-биле дугурушкан конкурс комиссиязының составын бадылаар.

5. Бо доктаалдарны «Шын» болгаш «Тувинская правда» солуннарга парлаар.

Тыва Республиканың Улуг Хуралының палаталарының депутаттарының соңгулдаларының талазы-биле Улуг-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының составына өскерилге киирер дугайында

2002 чылдың май 13 №11 /524 Кызыл хоорай

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының **доктаадыры болза:**

1. «Россия Федерациязының хамаатыларының соңгуур эргелериниң кол магадылалдарының болгаш референдумга киржир эргелер дугайында» федералдыг Хоойлунуң 24 үүлүнүң 1 болгаш 5 пунктуларынга дүүштүр база Улуг-Хем кожууннуң девискээр соңгулда комиссиязының соңгуур эргелиг кежигүннери **Лия Дасооловна Сүктермааның, Галина Кенденовна Хавакчиктиң, Станислав Васильевич Доржунуң, Валентина Седип-ооловна Биче-оолдуң** боттарының бүрүн эргелеринден дүжер дугайында билдириишкиннеринге үндезилээш, оларны соңгулда комиссиязының кежигүннери хүлээлгелеринден хуусаа бетинде дүжүрер.

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.
Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының секретары Л.Ы.КАРА-САЛ.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидаттар

Кызыл хоорайның Автодорожный соңгулда округундан Эдуард Таж-оолович НАКСЫЛ

СИЛЕРНИҢ ЧАГЫГЛАРЫҢАР — МЭЭҢ КҮҮСЕЛДЕМ

- Эрге-чагырганың күүсекчи органнары-биле сырый харылзаалыг ажылдап тургаш, округтуң социал айтырыгларын шиитпирлээри;
- Социал-политикамның кол өзээ: улугларга — хүндүткел болгаш сагыш салыышкын, аныяктарга — эртем болгаш ажыл;
- Хөй-ниитиниң корум-чурумун быжыглаарынче угланган тодаргай ажылдарны чорудары болгаш бо талазы-биле Хоойлуну ажылдап кылып, хүлээп алыры;
- Бүдүрүлгениң болгаш амыдырал хандырылга адырының инфраструктуразын хөгжүдеринге идигни бээри;
- Республиканың Хоойлужудулга баазазын сайзырадыры, амыдыралга Хоойлунуң тергииделин херек кырында боттандырары;
- Ниитилелге хөй-ниити чөпшээрежилгени болгаш политиктиг турум байдалды быжыглаары.

(Төлээн).

Мария Белековна ЧАГАР-ООЛ 1951 чылда төрүттүнген. Ол — Улус өөредилгезиниң тергиини, күш-ажылдың хоочуну.

Амгы үеде башкылаашкын талазы-биле болгаш башкы кижиниң амыдыралында шиитпирлеттинмейн турар айтырыглар кайы көвей. Башкының өөредилге шугумунуң статузун бедик деңнелге көдүрери болгаш быжыглаары-биле "Башкы" хөй-ниити шимчээшкинниң мурнундан Мария Чагар-оолду Тыванын школа амыдыралында тургустунуп турар чидиг айтырыгларны хоойлу езугаар камгалап база ооң боттанырын хайгааараары-биле Улуг Хуралдың Хоойлужудулга палатазынга улуг идегел-биле идип үндүрүп турар.

Деткикчи бөлүк.

Вилена Чаповна ООРЖАК — Өвүр кожуун чагыргазының социал-политика талазы-биле бирги оралакчызы, ТР-ниң культуразының алдарлыг ажылдакчызы, С.Пюрбю аттыг шаңналдың эдилекчизи, ийи дээди эртемниг аныяк удуртукчу. Өг-бүлелиг, үш ажытөлдүг. Өөнүң ээзи юрист дээди эртемниг, болчукчу.

Ие-чаштың, элээдилерниң, аныяктарның,херээжен чоннуң, хоочуннарның, бертикмежел кижилерниң, социал байдалы берге өг-бүле бүрүзүнүң айтырыгларын эки билир, херек кырында көрүп, шиитпирлеп ажылдап келген Вилена Чаповна Ооржак — төлептиг кандидат. Көдээниң ишчилери-биле кады ажылдап, эки-бакты деңге үлежип чоруур сагыш човангыр иени депшидип алыр болзувусса — чоннуң амыдыралынга улуг деткимче.

Вилена Ооржак дээш үнүңерни бээриңерни кыйгырдывыс!

Деткикчи бөлүк.

Галина Ивановна ГОСТЕВА. Улус өөредилгезин экижидеринге, сагыш-сеткил болгаш экология кижизидилгезинге, интеллектуал, чогаадыкчы болгаш спорткадыкшыл дээжилерин хөгжүдеринге, бүгү улустарның национал культураларын катап тургузарынга нормачижек, эрге-хоойлу баазазы херек.

Тургузуушкун сорулгаларын шиитпирлээринге эргежок чугула хоойлулар болза:

— Сайгарлыкчы, ылаңгыя биче сайгарлыкчы ажылды күрүнеден деткииринiң республика хоойлузу;

— Чер дугайында республика хоойлузу;

— Күш-ажыл хоочуннарының дугайында республика хоойлузу.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидаттар:

Болат-оол Кыргысович БҮДҮП — Тере-Хөл кожуунуң Кунгуртуг ортумак школазында англи дыл башкызы. Мергежили тыва, орус, англи дылдар-биле харылзаалыг болганындан оларның-биле холбашкан ажылдарны кылып чоруур. Үш номну бижээн, 24 эртем ажылдарын парлаткан. Ооң-биле холбаштыр Тывага хамаарышкан хоойлу, дүрүмнерни тургузарынга, оларны немээр, казыыр, эдип чазаар ажылдарга болгаш бадылаарынга Б.К.Бүдүптүң киржилгези дээштиг, ажыктыг талалары хөй.

Антон Дмитриевич ПАЛА — Кызыл хоорайның хоочун чурттакчызы, экономика талазы-биле дээди эртемниг.

— Чаңгыс уруум Полинаны өлүрүкчүлерниң дерзиизи-биле өлүргени мени бо ажылхерекче кыйгырды. Ынчангаш онза аар кем-херек үүлгедиишкиннери турбас кылдыр доктаамал болгаш карак кызыл ажылдаары — мээң кол сорулгам ол.

Мен дээш үнүңер бериңер!

(Халас үндезинге парлаан).

Улуг Хуралче Россияның СПС партиязының Тывада регионалдыг салбыры 55 кордакчыны деткип бүрүткээн. 44 кижи — Хоойлужудулга Палатазынче, 11 кижи — Төлээлекчилер Палатазынче.

СОЮЗ ПРАВЫХ СИЛ

Ортун назынывыс — 33 хар. Эртем-билиивис — дээди. Үзел-бодалывыс — чаңгыс аай, демниг, күштүг бөлүк бис.

- ***Чазак Даргазынга төлептиг, чаартыкчы соруктуг оппозиция боол шыдаар бис.***
- ***Хоорайның акшаландырыышкынын чедер кылдыр болгаш үезинде хандырарын даанды вис.***

НАШЕ ДЕЛО ПРАВОЕ!
ХЕРЭЭВИС — ЧӨПТҮГ!

"Союз Правых Сил" деп каан кандидатты демдегле.

(Халас парлаан).

БУРУУЗУН БИЛИНГЕН

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязындан "Шын" солунга дыңнатканы болза:

"2002 чылдың май 11-де "Шын" солунга бүрүткээн кандидаттарның даңзызын парладыр үеде Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының аппарадының специализиниң болдурганы техниктиг частырыы дээш Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадының кандидадынга бүрүткеткен **Калин-оол Сереевич КҮЖҮГЕТКЕ** Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязы буруузун миннип тур, ооң-биле кады дыңнадырывыс болза:

Бай-Тайганың № 13 соңгулда округунуң талазы-биле Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынга Калин-оол Сереевич Күжүгетти бүрүткеткен деп санаар".

Тыва Республиканың Төп соңгулда комиссиязының даргазы Ш.Ч.МОНГУШ.

ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының депутадынга кандидаттарның аразынга "Шын" солунга парлалга шолүнүң хуваалдазын езугаар жеребьевказының май 4-те протоколундан ушта бижилге

Май 21-ниң хүнүнде парладыр кандидаттар:

1. **Монгуш** Данил Дадар-оолович, 23 дугаар соңгулда округу.
2. **Дамба-Хуурак** Анатолий Партизанович, 32 дугаар соңгулда округу.
3. **Ондар** Коңгар-оол Борисович, 16 дугаар соңгулда округу.
4. **Ооржак** Мөге-оол Серен-Ламаевич, 1 дугаар соңгулда округу.
5. **Пирлей** Василий Петрович, 16 дугаар соңгулда округу.
6. **Сат** Борис Дээкович, 31 дугаар соңгулда округу.
7. **Соян** Сеңги Шадааевич, 32 дугаар соңгулда округу.
8. **Монгуш** Борис Билчин-оолович, 21 дугаар соңгулда округу.
9. **Орус-оол** Владимир Соянович, 26 дугаар соңгулда округу.
10. **Хаян** Екатерина Хүрең-ооловна, 28 дугаар соңгулда округу.
11. **Көшкендей** Владислав Шактарович, 28 дугаар соңгулда округу.
12. **Күдерек** Борис Кожун-оолович, 13 дугаар соңгулда округу.
13. **Шыырапчик** Олег Колович, 24 дугаар соңгулда округу.
14. **Моломдай** Виктор Дмитриевич, 7 дугаар соңгулда округу.
15. **Даржа** Алина Викторовна, 10 дугаар соңгулда округу.
16. **Ооржак** Хүрең Бораевна, 12 дугаар соңгулда округу.
17. **Ондар** Лидия Херлииевна, 5 дугаар соңгулда округу.
18. **Куулар** Таисия Болустаевна, 19 дугаар соңгулда округу.

ТР-ниң Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының депутадынга кандидаттарның аразынга "Шын" солунга парлалга шолүнүң хуваалдазының май 5-те жеребьевка езугаар протоколундан ушта бижилге

Май 21-де парладыр кандидаттар:

1. **Седен** Сергей Донгакович, 56 дугаар соңгулда округу.
2. **Чаш-оол** Валерий Сарбаевич, 74 дугаар соңгулда округу.
3. **Доржукай** Михаил Кудерекович, 71 дугаар соңгулда округу.
4. **Слюсарев** Виктор Петрович, 71 дугаар соңгулда округу.
5. **Ондар** Мерген Холажыкович, 66 дугаар соңгулда округу.
6. **Ондар** Татьяна Доткан-ооловна, 62 дугаар соңгулда округу.
7. **Донгак** Долаана Дөстей-ооловна, 98 дугаар соңгулда округу.
8. **Оюн** Наталья Идамсюрюновна, 125 дугаар соңгулда округу.
9. **Соян** Вячеслав Докаевич, 100 дугаар соңгулда округу.
10. **Попов** Андрей Николаевич, 5 дугаар соңгулда округу.
11. **Наважап** Радислав Николаевич, 116 дугаар соңгулда округу.
12. **Санчай** Шолбан Эрес-оолович, 123 дугаар соңгулда округу.
13. **Монгуш** Зинаида Дыртыковна, 89 дугаар соңгулда округу.
14. **Бачевская** Валентина Петровна, 16 дугаар соңгулда округу.
15. **Ооржак** Артур Марталайевич, 35 дугаар соңгулда округу.
16. **Колмаков** Геннадий Викторович, 17 дугаар соңгулда округу.
17. **Спиридонова** Лариса Чадамбаевна, 14 дугаар соңгулда округу.
18. **Сорокин** Сергей Николаевич, 45 дугаар соңгулда округу.
19. **Март-оол** Вячеслав Донгакович, 12 дугаар соңгулда округу.
20. **Никифоров** Константин Федорович, 11 дугаар соңгулда округу.
21. **Дубровский** Николай Григорьевич, 4 дугаар соңгулда округу.
22. **Базыр** Ольга Дораевна, 19 дугаар соңгулда округу.
23. **Вторушина** Людмила Людвиговна, 21 дугаар соңгулда округу.
24. **Ширяев** Валерий Федорович, 35 дугаар соңгулда округу.
25. **Ооржак** Мерген Чылбааевич, 41 дугаар соңгулда округу.
26. **Попов** Андрей Анатольевич, 8 дугаар соңгулда округу.
27. **Булычева** Галина Федоровна, 40 дугаар соңгулда округу.
28. **Хураган** Иван Иванович, 105 дугаар соңгулда округу.
29. **Сувандии** Иван Максимович, 106 дугаар соңгулда округу.
30. **Тыт-оол** Юрий Даваaевич, 107 дугаар соңгулда округу.
31. **Шыырап** Биче-оол Сундуевич, 108 дугаар соңгулда округу.
32. **Сарыглар** Михаил Хевекович, 58 дугаар соңгулда округу.
33. **Кара-оол** Юрий Валерьевич, 119 дугаар соңгулда округу.
34. **Хомушку** Лолита Лопсанчаповна, 118 дугаар соңгулда округу.
35. **Арган-оол** Александр Бырлайович, 50 дугаар соңгулда округу.
36. **Монгуш** Олег Шожулович, 58 дугаар соңгулда округу.
37. **Сотнам** Светлана Кыспай-ооловна, 120 дугаар соңгулда округу.
38. **Афанасьева** Ирина Борисовна, 28 дугаар соңгулда округу.
39. **Тас-оол** Любовь Шангыровна, 3 дугаар соңгулда округу.
40. **Кара-Монгуш** Вячеслав Тулушевич, 2 дугаар соңгулда округу.
41. **Доре** Эдуард Монгушевич, 113 дугаар соңгулда округу.
42. **Монгуш** Валентина Анай-ооловна, 122 дугаар соңгулда округу.
43. **Донгак** Виктор Байдосович, 109 дугаар соңгулда округу.
44. **Айыр-Санаа** Аяс Чаш-оолович, 109 дугаар соңгулда округу.
45. **Потапова** Анна Мухамеджановна, 33 дугаар соңгулда округу.
46. **Соян** Роман Маскырович, 41 дугаар соңгулда округу.
47. **Монгуш** Алексей Канчыр-оолович, 31 дугаар соңгулда округу.
48. **Салчак** Екатерина Даш-ооловна, 2 дугаар соңгулда округу.
49. **Ульянов** Владимир Вячеславович, 35 дугаар соңгулда округу.
50. **Күжүгет** Татьяна Дамбаевна, 43 дугаар соңгулда округу.
51. **Монгуш** Зоя Чымбаевна, 79 дугаар соңгулда округу.
52. **Неволин** Анатолий Афанасьевич, 78 дугаар соңгулда округу.
53. **Куулар** Екатерина Торжуевна, 78 дугаар соңгулда округу.
54. **Ондар** Эдуард Эдер-оолович, 65 дугаар соңгулда округу.
55. **Сүге-Маадыр** Валерий Иргитович, 24 дугаар соңгулда округу.

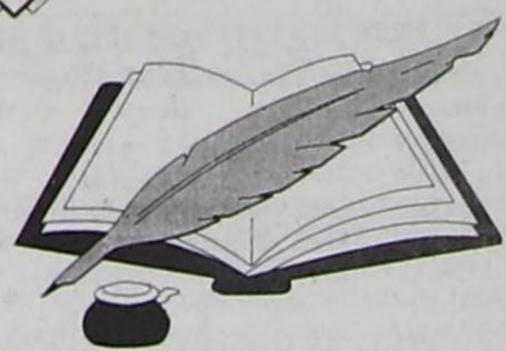

ПЕДАГОГИКА

ЧЕПТИ ЭЖИП ӨӨРЕНИР

Эрте-бурунгу шагдан бээр ада-өгбелеривистиң ажыл-ижиниң онзагай адыры мал ажыл-агый чораан болгаш чоруур-даа. Оларның чаңчылдары, езулалдары, аъш-чемни кылып белеткээри, амыдырал-чуртталгазы төрээн чериниң агаар-бойдузу-биле сырый харылзаалыг.

"Эштигде — эки, аттыгда — амыр" деп тыва улустуң бо үлегер домаанда дыка ханы утка сиңген. Шынап-ла, шаг-төөгүден бээр чылгы мал тыва кижиниң амыдыралынга улуг ужур-дузалыг чораан. Эки аът эр кижиниң эжи дээрзин төөгүден, тыва улустуң аас чогаалындан, тоожуларындан, амыдыралывыстан билир бис. Аътты чүгле мунуп, чүк чүдүреринге ажыглаар эвес, ооң чел, кудуруу безин ажыктыг. Чел, кудуруктан чүнү кылып болур дизе, чеп, аргамчы, хөне, челе, бызаа мончары, өг базырыы, кожалаң, өгнүң иштики куржаа, моожа, кижен, дужак дээш, оон-даа өске. Малдың кудуруу, челинге бодааргa, үнелиг. Челден, кудуруктуң хылындан кылган хендир өлге өтседаа, иривес, хөй үениң иштинде ажыглаттынар.

Аъттың чели, кудуруу ажыктыг дээш-ле ону кайыхамаанчокка кезип болбас. Ол база ужур-дүрүмнүг. Апрель эгезинде чылгычылар богбаларны аңгылааш, челин, кудуруун кезип алгаш, им демдек базар. Улуг мунар аъттарның челин чылдың-на челдээр.

"Чепти эжип өөренир, чеченни сактып өөренир" деп үлегер домактың утказы дыка ханы. Чеже-даа чепти ынчаар, мынчаар кылыр деп тайылбырлаар болза, холу-биле тудуп кылбаанда, ону черле эки шиңгээдип албас. Күш-ажыл башкызы кижи болганымда, ургларны бурунгу өгбелерниң кылып чорааны ажыл-ижинге өөредип, амгы үеде күш-ажыл амыдыралга эң-не чугула деп чүвени билиндирип, күш-ажыл кичээлдеринде янзы-бүрү чүүлдерден амыдыралга ажыктыг хереклелдер кылырын өөредип чоруур мен. Ооң чижээнге чел, кудуруктан аргамчы, өг базырыы дээш, оондаа өске хереклелдерни канчаар кылырын сонуургадыр бодай-дыр мен.

ЧЕП, АРГАМЧЫ

Кылыр аргазы (технологиязы)

1. Челди болгаш кудуруктуң хылын сыырып тургаш, оваалай дыдып алыр.

2. Салаа баштарынга 6-7-ни борбактай дүргектеп алыр.

3. Белектээн дүргектерни шуудуп тудуштургаш, сугга өттүрген адыштар-биле эжип эгелээр. Ооң түннелинде эжип каан чиңгежек хендир үнүп кээр.

Узуну он ийи кулаш аргамчы кылыр дээн болза, чээрби кулаш чиңгежек эжип каан хендир белеткеп алыр. Тускай өргенге белеткеп алган хендирниң дал ортузундан ызыртып алгаш, ийи кижи хендирниң уштарында тускай быжыглаттынган ыяштар дузазыбиле дыңзыдыр долгаар. Хендирниң дыңзып келген өйүн көрүп тургаш, үш дугаар кижи хендирниң өргенде ызырткан ужун ужулгаш, ыяш дузазы-биле ийи хендирни бот-боттарынга каттыштыр дыңзыдыр долгаар. Дыңзый берген соонда, ийи өрген аразынга тыртып тургаш, херип каар. Оон 4-5 хонганда адырып алгаш, бир ужун мыйыстан кылган дээк-биле муңгаштаар. Өске ужун тас өшкү кежи-биле чылбазын дээш 4 талазындан сырып даараар.

ӨГ БАЗЫРЫЫ

Кылыры аргамчы-биле дөмей, өгнүң кырын быжыглай авыйшавый базырып алыр. Ооң узуну 8 кулаш болур.

КОЛУН

(Эзерни аътка быжыглаар баг)

Кылыр аргазы:

1. Дүргектерден үш чиңге хендир эжип алыр. Узуну бир кулаш чартык.

2. Ол белен хендирлерниң ортузун тыпкаш, ийи өрген аразынга херип каар.

3. Херип каан турда, хендирлерни бот-боттарынга кыдыындан чыпшыр сырып даараар. 3-4 хонук херип каан турар, боду эвинче кире бээр.

4. Колуннуң муңгаш бажынга толду кеш-биле быжыглай даараар. Өске ужун чазылбас тас өшкү, хой кежи-биле сырып даараар. Алды бут болур.

КОЖАЛАҢ

Кожалаң дээрге өгнү долгандыр быжыглай даараан кур. Кылыры колун ышкаш, чүгле узуну он дөрт кулаш.

ЧЕЛЕ

Челе дээрге бызааларны саалда үезинде баглаар хендир. Челениң узуну бызааларның саны-биле болур. Ужу-бажынга өргеннер быжыглап каар, челени хем уну-биле баглаар.

ХӨНЕ

Хөне дээрге анай, хураган баглаар хендир. Хөне колдуунда өг ханазынга быжыглаттынган турар, а чайгы үеде өг даштынга турар. Хой, өшкү эндере оолдап туруп бээр болза, хөне кылгаш, оолдарын бир черге аңгылай хөнелеп чаңчыктырар. Хөнелээриниң кол ужуру болза хойнуң, өшкүнүң сүдүн саап ижери болгаш чаш малды ада-иезинден аңгы турар кылдыр чаңчыктырары болур.

1. Баштай кол узун хендирин эжип алыр.

2. Кол хендирге үш карыш кылдыр дузалал хендирлерни быжыглаар.

Аътты изиг тыныштыг малдарның санынга киирер, ооң челинден аргаан хеп өл, шыкты, дериткен кижиниң дерин бодунче сиңирип алыр болгаш аът челин чон шаандан тура дыткаш, ээргеш, идик-хеп база аргып ап чорааннар. Ол хеп соокта чүгле чылыг эвес, а янзыбүрү аарыглардан база эмнээр деп ада-өгбелеривис санап чоруурлар. Чижээ, бүүрек аарыгларын, херээжен улустуң сыңый аарыын, оорга хондрозун, буттары суглуг улустуң суун чидирер дээш, оон-даа өске.

ЧЕП ХЕНДИРДЕН КЫЛГАН ТАПОЧКА

Эжип каан чеп хендирден өгге кедер тапочкаларны даарап ап болур.

1. Аъттың челин оваалай сыырып, дыдып алыр. Хендириниң узунун 10 кулаш хире чедир эжип алыр.

2. Баштай тапочканың улдуңун буттуң хемчээлинге таарыштыр дал ортузундан ораап эгелээр. Ийи, үш каът кылдыр ораагаш быжыг хендир-биле кыдыындан сырып эгелээр.

3. Тапочканың кырын буттуң хемчээлинге таарыштырар.

Айлана ИРГИТ.
Элегес ортумак школазында күш-ажыл башкызы.

БИЧИИЗИНДЕН-НЕ

Өөреникчи кижи кандыг болурун шупту билир бис. Ону школаның дүрүмүнде бижип каан. Ынчалза-даа дүрүм сагывайн турар өөреникчилер дыка көвей. Онаалга кылбас, кичээлдерге озалдап кээр, оон дезер, ада-ие хуралы болур дээрге, ада-иезин келдиртпес. Кичээл үезинде эштеринге шаптыктаар, таакпылаар. Чүге ынчап баарының чылдагааннары аңгы-аңгы.

Эң-не кол чүүл — ада-иезинден дыка хамааржыр. Олар ургларын канчаар кижизидип, өстүрүп каарыл, урглары шак-ла ындыг болур. Чижээ, ада-ие ургларын томаанныг, кежээ кылдыр кижизидер болза, урглары кежээ болгаш томаанныг болур. Эштери өөредилге сонуургавас, таакпылаар болгаш арагалаар болза, ург оларның салдарынга алзыптып база болур. Ол ышкаш өөредилге сонуургавастай бээр. Кылыр чүве тыппайн, ургларын хостуг үезин шын эвес ажыглап, чалгаарааш багай чүүлдерже хандыкшып турар. Ындыг хевирлиг багай салдар турбазын дээр болза, ада-иелер ургларынче кичээнгейден салып, бичии турда-ла, бөлгүмнер, секцияларже аппарып болур. Ургларны улгады бээрге, оларның сагыш-бодалы, сонуургалы өскерли бээр болгай. Ургларны бот-башкартынып билир, ада-иезинге дузалакчы, келир үениң даянгыыжы кылдыр бичиизинден-не өөретсе чогуур.

Каң-оол ИРГИТ.
Бай-Тал суур.

УЛУГ УГБАМ АЧЫЗЫНДА...

Кара чажымдан өскүс калган мени кижи кылдыр өстүрүп каан улуг угбам Дина Айыжыевна Ондарга өөрүшкүмнү, чылыг, чымчак сөстерни сеткилимден илередип бижип олур мен.

Бо сарыг өртемчейге төрүттүнгеш, чаңгыс катап чурттаар назынында кижи хөөкүй чүнү-даа көөр. Бистер бичии турувуста, аввыс чок болган дээр. Улуг угбавыс аввыс орнунга ава болуп, дуңмаларын кижизидип, өстүрүп каан. Ынчангаш угбавыска бистер ам-даа эргеленип, чоргаарланып чоруур бис.

Шору улуг кижи апаргаш, кижи чашкы, элээди шаан бола сактыр. Ынчан суурувус кудумчуларынга бичии буга суглары агып бадып турган чүве. Кожа бажыңнарның оолдары үргүлчү аңаа ойнаар турган бис. Оолдарның авалары ажылдан чаныып олурда, ойнап олурган эштерим оолдар кайы ырактан-на: "Авай, ав-вай, аа-ваай" деп уткуп, ырлай аарак алгыржып, халчып чоруп каарлар. Мен хөөкүй адааргаан шинчилиг көрүп олуруп каар мен. Бажыңга келгеш, угбаларымдан мээң авам кайда кижил деп айтырарымга, Кызылда эмчиде аарып турар, эки апаргаш самолет-биле чедип кээр деп көгүдүп каар турган. Шынында эмчиге чок апааргаКызылга ажаап каапканын мен кайын билир ийик мен. Ынчан самолет ужуп турган. Ол самолет ыяап-ла бистиң кудумчунуң кыры-биле ужуп эртер. Самолет ужуп эртерге-ле, демги эштерим дег "Авам келди, авам келди" дээш соондан халып чоруп-ла каар мен. Самолет көзүлбейн бааргa, хейде-ле ыглап-ыглап, дедир чаныып кээр мен.

Угбаларым мээң бичии чорааныымны бо-ла сактып чугаалажы бээрлер. Мени авамның эжи угбай эртерге-ле, эдээнден туттунуп алгаш туруп бээр, оон ол угбай эдертип алгаш, өөнге чемгергеш, удудуп каар, а бис оттуп кээриңге, ап алыр турган бис дээр. Ол угбай бо дуңмаңарны меңээ азырандыга бериптиңер, ургуглар дээрге, хоржок, шыдавас бис дээш бербээн бис деп чугаалажыр.

Өскүзүнден өлбес дижир. Кара чажымдан амыдыралдың ажыг амданын ажзап, өглер кезип, өскүстүң човулаңныг чурттaлгазын чурттап өзүп келдим. Бо угбам ачызында чон аразында амыдырап, өгбүлелиг багай эвес чурттап чор мен. Угбавыс өскүс дуңмалары, бистерни, азыраар дээш суурнуң солунун тарадып, почтага ажылдап эгелээн. Кожуун төвүнден кыштың соогунда шанакка, чайның изиинде барбага чүктеп, сөөртүп алыр турган. Хаттыг, чаъстыг, кандыг хүннер турбаан дээр. Амыр эвес ажыл. Ынчаар ажылдап тургаш, башкы училищезин бот-өөредилге-биле доозуп алган. Бичии ургуглар садынга кижизидикчи башкы болуп ажылдап чорааш, хүндүлүг дыштанылгаже үнген. Бо угбавыс ырлаар, танцылаарынга кончуг салым-чаяанныг кижи.

Хеймер дуңмазы Василий МОНГУШ.
Хандагайты.

ОРДЕННИГ БИИ-ХЕМ

1932 чылдың алды айның 16-да ТАР Чазааның үндүрген доктаалын езугаар Каа-Хем кожуунну үш кезекке чаргаш, Таңды, Бии-Хем, Каа-Хем деп үш кожууннарны тургускан.

Чыварлыг-даа болза, чуртум кончуг... Шынап-ла, кижиниң өскен-төрээн черинден артык чүве кайда боор. Кымның-даа төк дүшкен чери, төрээш азырап каан эргим ынак иези дег, кижи бүрүзүнге энерелдиг. «Шынаа кужу чүгле бодунуң шалбаазын мактаар» дээр-ле болгай. Эткешти шыдажыр аргажок кылдыр изиңнедир шонуп, аас-боостааны кагыдып кээр кааң-халыын хүннерлиг элезинниг ховунуң сериин салгыны эртен, кежээ арын-башты эргеледип суйбагылаар, а чаъс-чайыы шалбааландыр кудуптар, көк дээрни баганалаан кашпал-сыннарның айыраң-каас чечек-чимизи, оътсигени аңаа өскен кижиниң карааңга амыдыралының сөөлгү хүнүнге чедир өй-өйлеп чуруттунуп, агаар-бойдузунуң онзагай чыды хөрек долдур айызап кээр — кымга-даа ындыг.

Буурул Саянның иштики хойнунда эргеленген, күчүлүг Улуг-Хемниң кол адыры — шапкын Бии-Хемге өпейлеткен болгаш ооң ады-биле адаттынган Бии-Хем кожуун маадыларга база ол черни чуртсуна берген өскедаа төрел бөлүк улустарга базала ындыг.

Маадыларның ук-төөгүзү Саян сыннары-биле тудуш холбаалыг. Оларның кайы шагдан бээр Саянның арты, иштинге көжүп чурттап чорааны саазындептерде бижиттинген.

Шаг-шаанда тываларның Саян сынындан ыңайлааш, Иртыш, Обь хемнериң баштарынга, Ортаа Сибирьниң арга-эзимнеринге чурттап турганы төөгү материалдарында демдеглеттинген. Ооң бир херечизинге амгы Новосибирск областы көргүзүп болур. Ында бир районну амга чедир Кара-Суг району деп адап турары таварылга эвес. Черле бо областа тыва аттарлыг черлер арбын. Моон алгаш көөрге, тываларның ол черлерге чурттап чорааны черле шын. Чүге дээрге кайы-даа чоннуң дылдомаа дириг херечи болур. А чогум ол черлерге тываларның кайы аймак улузу чурттап чорааныл деп чүвени тодарадып шинчилээн чаңгыс-даа эртемден, чогаалчы, журналист кижиниң чогу кончуг-ла хомуданчыг.

Орус, кыдат, моол төөгү материалдары-биле таныжып көөрге, маадылар дугайында баштайгы бижиттинген үүлдер XVII вектиң эге чылдарынга хамааржыр. 1608 чылда бижээн орус төөгү документизинде мындыг демдеглел бар: «Маты улус енисей кыргыстарының мурнуу талазында чурттап турар. Оларга чедир кыргыстардан ийи хүн чоруур. Олар Алтын-Хаандан дескен бис деп чугаалаар болдулар. Оларның саны 600 хире кижи (өг ээзи улуг эр кижилерни санаан хевирлиг). Матыларның дүжүметтери орус хаан чагырганы күзелдии-биле хүлээп алгаш, албан-үндүттү төледилер...»

База бир документ. Ону 1616 чылда Алтын-Хаанче бар чыткан орус элчиннер В.Тюменец биле И.Петров бижээннер. «Саян черинден Матцтар черинге чедир сес хонук кылаштажып четтивис... Матцтарның ол черинге Кундучен дүжүмет чону-биле чурттап, бүгү чери-биле Алтын-Хаанга бараан бооп турар... Матцтарның дүжүмеди бисти хүндүткел-биле орук ара уткуп ап, аът-хөлдү, аъш-чемни берди. Берген чеми: хой эъди, инек сүдү база бе сүдүнден кылган хымыс. Ол бисти Алтын-Хаанга чедиргеш, дедир бодунуң черинге чедир үдеди. Аъш-чемни, мунар хөлгени берип турду...»

Бии-Хем кожуунну Минчит-Хүндү, Чамыян, Сайын-Белек чагырыкчылар баштап чорааннар. Революсчу үзел дээш Сибирьже шөлүттүрген Феликс Кон Иркутскиден чөпшээрелдиг Тывага чорааш, ооң бир-ле дугаар ужурашкан кижизи Чамыян, ол ынчан Бии-Хемниң чагырыкчызы турган.

Саян сынының ары талазынга маадылар, сояннар, күжүгеттер дээр улустарның чурттап чоруп турганының дугайын ол-ла документилерде каш-даа удаа бижээн. Амгы Красноярскиниң, Томскиниң, Иркутскиниң болгаш оон-даа өске хоорайларның архив черлеринде ындыг материалдар хөй, олар амга чедир эки сайгартынмаан, тыва дыл кырынга ажылдап кылдынмаан.

Моон алгаш көөрге, маадыларның алыс чурту Саян сыннарының ары, өвүр талалары бооп келгени тода. Олар бот-боттары-биле үргүлчү демисежип чораан даштыкы дарлакчыларның — джунгарларның (кара калмыктарның), моолдарның, манчыкыдаттарның болгаш оон-даа өске тергиидекчилерниң холундан ыравайн, оларга ыңай-бээр ойлаттырып чорза-чорза, амгы Бии-Хемге турумчуп чурттай бергеннер.

Улуг орук аксы чер болгаш, Бии-Хемниң төөгүзү кончуг-ла байлак, харын-даа бүгү Тыванның балар шагдан бээр эрткен оруун тодарадып турар тураскаалдыг черлерлиг. Хөл-Шивиниң, Өөк-Аксының, Тарлагның, Кавылыг-Хамсыраның, Хадыңның, Черби — Кара-Хаактың, Ээрбек, Баян-Колдуң даглар, сыннар эдектеринден чаттылып баткан дилиндек-дилиндек ховужугаштарында чааскаанзырап кочуя берген хараныр орар даш кижи көжээлер, бижиктиг, чуруктуг хаялар кончуг хөй.

Эрте-бурунгу түрк каганадының үезинге хамааржыр базырыктарның кезик чамдыын шинчилээн эртемденнер Өөк— Туран шынаазын «Хааннар», «Ноянар» шынаазы деп амгы үеде бижип турар. Ол базырыктар долу кастынып шинчилеттинерге, Тыванның төөгүзүнге база бир онзагай арын ажыттынар.

А Маады деп фамилия чүү дээн уткалыг, кандыг янзылыг тыптып келгенил деп номчукчу сонуургап орар чадавас. Кыдат төөгү материалдарын сайгарып көргеш, бистиң эртемденнеривис Маады деп сөс эрте-бурунгу түрк каганат үезинден бээр тыптып келген деп санап турар, «Мооди» дээн уткалыг сөс. Ол ийи кезектен тургустунган: «моо» дээрге инек, шары дээн уткалыг, а «ди» дээрге терге дээн сөс. Ынчангаш «мооди» деп адаттынып чораан кижилерни "инек тергелээн" кижилер азы "инек тергелээннер" деп адап турган хевирлиг. Чоорту "моо" деп сөс "маа" апарган, а "ди" деп кожумаа «ды» кылдыр адаттына берген. Бо ийи чазай адаттынар сөстер каттышкаш, «Маады» деп адаттынар апарган бооп чадавас. Оон бээр муң-муң чылдар эрткен-дир. Дыка-ла ырак үе аа. Ол бүгүнү төөгүп бижиири Аржаан базырыктарының долу шинчилеттингининден хамааржыр.

Бии-Хем кожуунуң девискээри шаандагызынга бодааргa, амгы үеде хөлчок ишкээрлеп кызырылган. 18 вектиң амгы үезинде Уска чүгле тывалар чурттап чораан. Ус унунда Эжим суур турган. Ам ону Иджим дээр. Оон база-ла шоолуг ырак эвесте Ара-Даг деп чурттакчылыг чер турган. Ону амгы үеде Арадан деп адап турар. Ол черлерге аңмең, кат-чимис, тоорук, эм оъттар келген кижилерни кайгадыр, кайгамчык байлактыг чер. Ол үеде амгы Усинск суурнуң девискээринге тывалар аразынга Улуг-Мангыр, Биче-Мангыр дээр бай алышкылар чурттап чораан. Малмаганы хөй болгаш сиген кезер, тараа тарыыр шөлдерлиг. Улуг-Мангыр чейзең эрге-дужаалдыг, Саян артындан ажып келген орус казактар Улуг-Мангырга кээр турган. Алышкылар кайызы-даа келген орус чонну эвиленээлдек, хүндүлүг езу-биле хүлээп ап турган. Чоорту олар Хемчиктиң, Самагалдайның чагырга черлери-биле харылзажып, Устуң чонун тооп көрбестеп, ылаңгыя Улуг-Мангырның сиген кезер шөлдерин, тараа тарыыр черлерин эвээш-бичелеп чоорту эжелеп эгелээн. Мындыг хамаарылгага алышкылар таарышпайн, Бии-Хемниң иштинде Кур-Суунуң Дүктектиг ховуже көжүп кирип келгеннер. Ажык черге мал-маганын чудаткаш, Хөл-Азөөтке турумчуп, малмаганы катап өзүп баяан дээрзин 30 чылдардагы улуг назылыглар чугаалап чораанын улус ам-даа сактып чоруурлар.

Бии-Хем кожуунну Минчит-Хүндү, Чамыяң, Сайын-Белек чагырыкчылар баштап чорааннар. Революсчу үзел дээш Сибирьже шөлүттүрген Феликс Кон Иркутскиден чөпшээрелдиг Тывага чорааш, ооң бир-ле дугаар ужурашкан кижизи Чамыяң, ол ынчан Бии-Хемниң чагырыкчызы турган. Ол Минусинск губерниязынче бижик чорудуп, Бии-Хемче көжүп келген казахтар чоннуң сиген кезер черлеринге хонуп, ханы оңгарларга дус каап, бойдустуң аң-меңин кырып турарын Феликс Конга чугаалап турган. Ооң соонда Бии-Хемниң чагырыкчызы Лопсан-Осур апарган.

Хүтке Иннокентий Сафьяновтуң паштанчызы чораан Торулбаа Маады энеге 94 харлыг турда ужуражып, ооң Лопсан-Осур дугайында сактыышкынын дыңнаан бис. Лопсан-Осур Тожунуң Тоңмит нояны-биле кады Сафьяновка үргүлчү келир. Ооң-биле Тыванын келир үезин чугаалажып, чамдыкта маргыжар турганын ол эне ынчан чугаалаар чораан. Тыванын амбын ноян эргелели чонга кошкак салдарлыг турганындан, тываларны моолдар, кыдат манчылар анаала мал-маган, аң кештери-биле оларга үндүрүг төлээр дириг чалчалары кылып келгининден тыва чон хөй чылдарда түрегдеп, кээргенчиг апарганын, ол ужуражылгаларга бооп турган чугааларны Торулбаа эне сактып орар чораан.

ТАР үезинде улуг албан-дужаалдарга ажылдап турган, ооң соонда репрессияга таварышкан алыс боду Баян-Кол чурттуг Далай-Серен-биле Туранга ийи удаа ужурашкан бис. Ол Лопсан-Осурнуң өөреникчизи чораан. Кудукта өөнге кирип, кажан Кызылче шилчий бээрге база оларга кирип, хонуп-дүжүп турган. Эневистиң чугаазы-биле алырга, Лопсан-Осур Туран — Билелиг чурттуг Далай-Серен база ынча дээр. Чүге дээрге Өөкте ооң билбес чери чок. Лопсан-Осурнуң Таңды-Тыва республиказын тургузарынга идепкейлиг киришкенин, ол хуралдың президиумунга 11 кижи-биле олурганын, чазактың 6 кежигүнүнүң бирээзинге соңгутканын, ооң соонда чазак даргазы болганын, Тываны чаа орук-биле хөгжүдериниң талалакчыларының бирээзи дээрзин архив документилери херечилеп турар.

ТАР үезинде улуг албан-дужаалдарга ажылдап турган, ооң соонда репрессияга таварышкан алыс боду Баян-Кол чурттуг Далай-Серен-биле Туранга ийи удаа ужурашкан бис.

Биче-оол МААДЫ,
Сандро МААДЫ,
журналистер.

Кысказы-биле

♦ Дагестан Республиканың Каспийск хоорайга Тиилелге хүнүнүң байырлалының үезинде болган улуг чазылдырыышкынның түннелинде өлгеннериң саны 42 кижи четкен, 100 ажыг кижи балыгланган, эмнелгелерде чыдар. Ийи неделя бурунгаар өлүрткен араб дээрбечи Хаттабтың талалакчылары ол чазылдырыышкынны кылганы илереп турар. Ол дугайын туттурган дээрбечи Заур Атаов өчээн. РФ-тиң федералдыг айыыл чок чорук албанының удуртукчузу Николай Патрушев баштаан истекчилер бөлүү дээрбечилерни илередип болур барымдааларны алган.

♦ Дагестан Республиканың чазаа айыыл-халапка таварышканнарга дузаламчы кылдыр 1 млн. рубльди берген. Айыылга дорт таварышкан кижи бүрүзүнге 20-20 муң рубльди бээр. Оон ангыда чамдык кижилерге чурттаар бажыңнарны бээрин база көрген.

♦ РФ-тиң Президентизи В.Путин Дагестанга болган халаптың уржуктарын дыңнаан дораан чурттуң күш ведомстволарының удуртукчуларын чыггаш, чорудар ажылдарны тодараткан. Халапка хамаарыштыр делегейниң хөй чурттарының удуртукчуларындан кажыыдалдың телеграммалары В.Путинниң адынга келген. Оларның аразында Германияның канцлери Г.Шредер, Великобританияның премьери Т.Блэр болгаш өскелер-даа бар.

♦ Красноярск крайның губернатору Александр Лебедьтиң авиа-халапка таварышкаш мөчээни-биле крайның губернатор соңгулдазының айтырыы сөөлгү хүннерде чидигленген. Край губернаторунга кордакчыларның аразынга РФ-тиң Хамааты камгалал, онза байдалдар болгаш бойдус халаптарының уржуктарын чайладыр яамының сайыды С.К.Шойгунуң ады база кирген. Ынчалза-даа С.Шойгу маңаа хамаарыштыр төп телевидение дамчыштыр медеглел кылгаш, ук соңгулдаларга киржиринден ойталаанын дыңнаткан.

♦ Чөөн Сибирьде болгаш Ыраккы Чөөн түкте часкы өрт айыылы калбарган. Тыва Республиканың, Хакасияның, Красноярск крайның, Приморьениң, Хабаровск крайның, Еврей автономнуг областың девискээрлеринде хөй санныг өрттер үнген. Өрт халавы колдуунда-ла арга-арыгларга барган кижилерниң серемче чок чоруунуң түннелинде үнүп турар. Тывада өрт өжүреринге бир самолет, ийи вертолет, 500 ажыг кижи хаара туттунган. Хакассияда бо ажыл сула бооп турарын сөөлгү медээлер дыңнаткан.

♦ РФ-тиң Президентизи В.Путин 2003 чылда Россияның экономиктиг хөгжүлдезинин сан-чурагайлары амга чедир тодараттынмаан, саадап турарын шыңгыы шүгүмчүлээн. Чазак Даргазы М.Касьянов болгаш саң сайыды А.Кудрин шөлээлеп турар-даа болза, бо ажылды дүрген доозарын Президент шыңгыы негээн.

(Агентилелдер медээлеринден).

СИБИРЬ — РЫНОККА ДҮҮШТҮР

Сибирьге чаңгыс аай аъш-чем рыногун тургузуптар болза, ол үгле бистиң республикага эвес, бүдүн Сибирьге аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге бир улуг базым кылдынганы ол болур.

Сибирь — Россияда эң байлак черлериң бирээзи. Улуг орус эртемден Ломоносов "Россияның келир үези Сибирьден хамааржыр" деп чугаалааны таварылга эвес. Кажан ССРЭ-ниң Чазак Даргазынга Хрущев безин ажылдап тургаш, Сибирьниң үлетпүрүнден аңгыда, көдээ ажыл-агыйже улуг кичээнгейни салып турган.

Бо чылдың апрель эгезинде Новосибирск хоорайга Сибирьге чаңгыс аай аъш-чем рыногун тургузар дугайында айтырыгны девискээрниң удуртукчулары сайгарып чугаалашкан. Хуралды Сибирь федералдыг округтуң чөвүлели болгаш девискээрлер аразында "Сибирь дугуржулгазы" ассоциацияның кежигүннери организастап эрттирген. Ооң ажылынга РФ-тиң Чазааның Даргазының оралакчызы көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем яамызының сайыды А.Гордеев киришкен. Эрткен чылын А.Гордеев Сибирьге кээп турда, сибирьжилер тарааның кайгамчык дүжүдүн өстүрүп алган болгаш сүттүң саалдазын бедик деннелче көдүрген турган. Ам бо келгенде, Сибирь девискээринде регионнар көдээ ажыл-агый талазы-биле боттарының артыкшылдыг продукциязын өскээр сайгарып чадап кааны-биле хомудал киргеннер.

Эрткен чылын дүжүт ажаалдазының үезинде Сибирьге агаар-бойдустуң, акша-төгериктиң-даа талазындан берге байдал турда, сибирьжилер сөөлгү чылдарда көстүп көрбээн чаагай дүжүттү кыска хуусаада чидириг чокка ажаап алганнар. Бүдүн Россияда ажаап алдынган дүжүттүң бештиң бири Сибирьге онаашкан. Алтай крайның улус депутаттарының чөвүлелиниң даргазы А.Назарчук тарааның өртээ бир тоннада 3 муң рубль турганындан 2 муң рубльге келгенин чугаалап, а чамдык сайгарлыкчылар ону садып алгаш, өске регионнарга үш катап улуг өртекке садып турарын хомудап чугаалаан.

Бүдүн Россияда ажаап алдынган дүжүттүң бештиң бири Сибирьге онаашкан. Алтай крайның улус депутаттарының чөвүлелиниң даргазы А.Назарчук тарааның өртээ бир тоннада 3 муң рубль турганындан 2 муң рубльге келгенин чугаалап, а чамдык сайгарлыкчылар ону садып алгаш, өске регионнарга үш катап улуг өртекке садып турарын хомудап чугаалаан.

— Чамдык таварылгада күрүнеиң болгаш муниципалитет структуралар күрүне чагыын тоовайн, тендер конкурузун таварыштыр тарааны садып алырын күзеп турарлар, бо арайла сезинчиг айтырыг — деп, Красноярскиниң губернаторунуң оралакчызы Д.Терешков демдеглээн. Сибирьге чаңгыс аай аъш-чем рыногун тургузарга, девискээрни аъш-чем-биле хандырар талазы-биле тургустунуп келген чедимче чок үүлдерни үзе шиитпирлээр арга тургустунуп кээр. Бо айтырыгны чаңгыс бо хүн эвес, 1995 чылда "Сибирь дугуржулгазы" ассоциацияның чөвүлел хуралынга чугаалажып турган. Ийи чыл бурунгаар Иркутскиге девискээрлер аразының харылзаштырыкчы чөвүлелиниң хуралынга көдээ ажыл-агый болгаш аъш-чем айтырыын чугаалашкаш, Сибирьниң аъш-чем рыногун тургузарын белеткээр талазы-биле тодаргай саналдарны киирер дугайында шиитпирни хүлээп алырын айыткан турган.

Эрткен хуралга Сибирьге аъш-чем рыногунуң концепциязын тургузарынга, күрүне таарыштырылгазы-биле бараанның хостуг шимчээшкининиң системазын тургузары көрдүнген. Девискээрлерже киир сөөртүр болгаш үндүр садар барааннарга (аъш-чем аймаанга) дугурушкан өртек езугаар дорт керээлерни чарар, орта баш удур төлээриниң болгаш чээлини дедир эгидери дээш, бүгү үүлдер хоойлуга үндезилеттинген турар ужурлуг. Бараанны мөөңүбиле болгаш үүрмектеп садар саарылгазын девискээрлер аразынга сайзырадыр сорулга-биле аъш-чем рыногунуң четкилерин девискээрлерге тургузар болгаш ооң рынок өртээн биржа садыг өртээнге дүүштүр чорудар.

Сибирьниң аъш-чем рыногунуң концепциязында көрдүнгенин езугаар алырга, көдээ ажыл-агый бүдүрүкчүлерингe деткимчени берип тургаш, күрүнеиң аъш-чем рыногунуң хемчээлин улгаттырар. Чаңгыс аай рыноктуң киржикчилери девискээрлер садыглажыышкыннарын чөпшээрежилгениң чуруму-биле чорудар. Чурттакчы чонну үндезилеттинмээн өртектерден камгалаар сорулга-биле рынокта бараанның өртээн улгаттырбас кылдыр девискээрлерге турум аъш-чем фондузун тургузар.

Сибирь девискээринде регионнарны аъш-чем барааннары-биле хандырарын таарыштырар талазы-биле девискээрлер аразының чөвүлелин тургузар. Ооң-биле ажыл-агый органы "Сибирьниң аъш-чем рыногу" акционер ниитилелди тургузар. Ооң тургузукчулары девискээрлериниң чагыргалары болур. Акционер ниитилелдиң акциязының 50 хуузун аъш-чем-биле хандырып турар девискээрлер алыр (ол девискээрниң киирген бараанындан хамааржыр), арткан 50 хуузун аъш-чемни ап турар девискээрлер алыр. Ол чурттакчы чоннуң санындан хамааржыр.

Сибирьниң аъш-чем рыногунуң концепциязы РФ-тиң Чазак Даргазының оралакчызы А.Гордеевке таарышкан, ынчалза-даа чамдык үүлдер талазы-биле бодунуң бодалын, сүмезин, саналын киирген. Ылаңгыя "Сибирьниң аъш-чем рыногу" акционер ниитилел сайгарлыкчы хүлээлгезин күүседип тургаш, Сибирьниң агроүлетпүр комплекизиниң инвестициязын бодунга чедиштир ажыглаар ужурлуг. Хуралга чугаалашкан айтырыгларга хамаарыштыр "Сибирь дугуржулгазы" ассоциацияның күүскомунга, девискээрлериниң чагыргаларынга, Россияның көдээ ажыл-агый академиязының Сибирь салбырынга бо чылдың июнь 1-ге чедир сайгарып чугаалажыр. "Сибирь дугуржулгазы" ассоциацияның күүскомунуң даргазы В.Иванковтуң берген медээзин езугаар алырга, бо чылдың августа Сибирьниң аъш-чем рыногунуң тургустунганының дугайында шиитпирни хүлээп алырының аргазы бар деп турар.

Көдээ ажыл-агый талазы-биле Сибирьниң тускай эртемнигленириниң санап турары-биле алырга, бо чылын эрткен чылдыындан эвээш эвес тарааның дүжүдүн ап болурунуң аргазы бар, ол 75 млн.тоннадан эвээш эвес болур деп турар. Сибирьниң агаар-бойдузу берге болгаш орта тараа өстүрүп алыры ындыг-ла амыр эвес. Ол хире улуг күштү үндүрүп тургаш, ажаап алган тараазын чиик өртекке садыптарга, хомуданчыг болбайн канчаар. Ынчангаш Сибирь девискээриниң удуртукчулары Сибирьниң чаңгыс аай аъш-чем рыногун дүрген тургузарын негеп турарлар.

Дыка хөй көргүзүглер талазы-биле Россия делегейиниң сайзыраңгай чурттарындан хожудап каап турар, ылаңгыя ол талазы-биле Сибирьниң байдалы дыка нарын. Сибирьниң чурттакчы чонунуң амыдыралының ниити деннели Россияның өске девискээрлеринден 10-20 хуу куду болуп турар. Сибирьниң агаар-бойдузу кадыг-шириин болганындан кандыг-бир үүлдү бүдүрүп алыр дээрге, ооң чарыгдалы Россияның ортумак деннелинден улуг болуп турар.

Бир эвес бистиң республиканың байдалын ап көөр болзувусса, бистиң ажылчыннарывыстың ажылдап ап турар акшазы Сибирьниң өске девискээрлеринден оранчок куду, а бүдүрүп үндүрүп турар бараанныг продукциявыстың бот-үнези дыка улуг. Ылаңгыя үлетпүр бүдүрүлгелериниң бүдүрген бараанныг продукциязы бодунуң чарыгдалын дуглап шыдавайн турар. Сибирьге чаңгыс аай аъш-чем рыногун тургузуптар болза, ол үгле бистиң республикага эвес, бүдүн Сибирьге аъш-чем айтырыын шиитпирлээринге бир улуг базым кылдынганы ол болур.

Сергей ХЕРТЕК.

ТЫВА ДАЛГАН, *ооң онзагай үүлдери*

Тываларның бир эң кол чеми тыва далган дээрзин билбес кижи ховар. Шынап-ла ынчаш, тыва далган — кайгамчык чемнериң бирээзи. Ону артыш, саржаг, соолдурган чиңге-тараа, аржы аймаа-биле кады бурган чеми деп адаар. XIY Далай-лама Тензин Гьятсо ыдык башкы безин тыва далганны көрүп кааш, аажок амырап, хүндүлеп, сакты берген чооглап олурар. Тибет чоннуң база эң кол чеми дээр.

Тыва далган үзү-биле онзагай үнелиин, адап, санап көрээлиңер. **Бирээде**, тыва далганны белеткеп чий кааптары сагыш ышкаш амыр. Ону өске чемнер дег хайындырып, быжырып, оонактап, доорап, холуп, былгап турбас, үгле уруп каан хавының аксын чешкеш, аякче уруп салгаш, саржаглааш, (ол чокка безин) былгап чиир. Ам чигирлеп алыр апарган бис.

Ийиде, тыва далганның арбын, тодуу, чемиштии кедергейле: 4-5 омааш ишти далганга кандыг-даа эр тода бээр. Аштавас хоолулуг. Бодап көөрге, ол 100 грамм чедер-четпес далган-дыр ийин.

Үште, өртээниң чииги таан магалыг! Столоваяларда болза чаңгыс катап бакка-сокка хырын дүптеп, борастап тоттурар эки-бак бир порция чемниң ортумак өртээ 18-20 рубль турда, кижини каш-даа катап тоттурар 1(бир) килограмм арбай далганының өртээ 16-ла рубль.

Дөртте, тыва далган кадыкшылга хора чок, эм, чем шынары мырыңай тергиин. Ылаңгыя ижин-баары багай улус ону чиирге, хоолулуг. Үгле далган-биле амыдырап болур, шенеп көрүңер даан.

Беште, үүнү адаар сен дээр болза, далганны шыгытпас, арыг тудар-ла болза, ол үрелбес, баксыравазы барык тоолзуг, чылчылы-биле-даа ол үрелбес. Үүсдаа чыл эртсе, ол баксыравас, ону анаа-ла кургагга-даа чип болур. Изигге, соокка-даа үрелбес, үгле өлге алзып болбас.

Алдыда, чип өөрени бээр болза, хлебке кижиниң кажандаа пөге бербези дег, далганга кижи пөкпес—ол хире амданныг, хоолулуг, тодуг, чемгир чем-дир.

Ам далганны канчаар белеткээр дугайын каксы чугаалап көрээлиңер. Үүү-даа чемни, тыва далганны азы тыва шайны-даа шын кылып, шын белеткээр херек.

Ам маңаа тыва далганны соктап белеткээриниң эң бирги негелделериниң дугайын чугаалаксаан ийик мен.

Тарааны ам согаашка соктавастаан, дээрбе ышкаш кылдыр тырыкылай долгаптар электрилиг механизмнер ажыглаар апарган үве-ле болгай. Ол согааш далганынга амдан талазы-биле канчап-даа четпес. Ынчалзажок ону-даа эки кылдыр кылып билир херек.

Бирээде, эки, чаагай тарааны шилип алгаш, ону аштап арыглаары — ажылдың эгези ол. Чаагай бышкан арбайны деспиге ургаш, баштай ону хонактан, чашпан-поктан, доозун-довурактан, оонак даштардан, сула үнүштерден арыглап аштаар, элгээшке элгээр, челбип, чайып кааптар.

Ийиде, соктаан тарааны шоңнаар. Ам арыглап каан кургаг тарааның кылын хавын элээн тазарты арыглап аштаары-биле ону согаашка ургаш, эвээш сугбиле шыгыды былгап алгаш, балабиле эки сиңир чуй шаап шоңнаар. Оон ооң дүгүн арыды челбип кааптар.

Үште, ам эң харыысалгалыг ажыл эгелээр—тарааны хоорары. Шыгыткаш шоңнап каан тарааны изиг оттуг, кылын алгый пашка өрттетпейн, кадырбайн, дызырады чарлыгылап чаштап турар кылдыр кончуг таптыг былгап хоорар. Тараа хооруп билбес кижи ону хайтадыр, ол дээрге барык бүдүн эртем чыгыы ажыл. Эвээш отка тараа куурарып кадып каар, орта бышпас. Улуг отка дашты өрттенип, ишти чиг болур. Оожум былгаарга, тарааның бир чартыы өртең, өске талазы чиг болгулаар. Дыка дүрген сывыртап былгаарга база ара кадар. Хөйнү уруп алырга, дең бышпас. Оожум от бичии када дөңдээш, дораан өже бээр, шагбан оду, улуг былгааш, биче былгааш, дээш сагыыр үүлдер-ле хөй.

Тарааны хооруп алган соонда база ону чоорту соодар, ол чамдык дүрүмнерлиг. Ону көрүп турган кылыр, сырын хатче дораан үндүрбес.

Тарааны эки кылдыр хооруп алган соонда, ам ажыл барыктыг болган деп болур.

Дөртте, эки хооруп каан тарааны согаашка дыка күш үндүрбейн, оожум, камныг дүктеп алыр (соктаар). Чуура шаап болбас. Эки дүктээш, оон арыды челбиир.

Адак соонда арыглаттынган тарааны, ам аргалыг үве болза, согаашка, оода-ла даш дээрбеге далганнай чууруп соктаар, дээрбелээр.

Ам белен далганны ааржылап алгаш, аякка ургаш, чигирлеп ап болур, саржаглааш (хендир үзүн, өремени ажыглап болур), изиг шайга былгап-былгап хоюдар. Чаагай-ла болзунам!

Каң-оол ЧҮЛЬДҮМ.

Чагаалар аразындан

ЧОНУ ҮЗҮЛБЕС

Бай-Тал суурда харылзаа салбырының коллективин Шолбанмаа Достай удуртуп, чеди чыл иштинде ында ажылдап турары бо.

Шолбанмаа Достай — биче сеткилдии-биле чоннуң хүндүткелин чаалап алган, ажылижинге бердинген кижилерниң бирээзи.

Солун, сеткүүл чагыылгазын ол-бо сайгарган, ыңай-бээр чоруткан, чагаалар, телеграммаларны хүлээп ап, баш көдүрер чай чок ажылдап орарын кижи бо-ла көрүп болур. А пенсия, ургларның дузаламчы акшазы үне берген үелерде ажылы шуут бачым, улам чай чок апаар. Ооң-биле чергелештир солуннарны, журналдарны, чагааларны үлеп база четтигер. Шолбанмаа Достай чымыштыг ажылдан черле улуг дыка ундаравас. Шынап-ла, харылзаа салбырындан үениң дорт эргилдезинде үнген-кирген чону үзүлбес дээри-ле шын.

Каң-оол ИРГИТ.

Бай-Тал суур.

ОЛАР ДЕЛЕГЕЙНИ ЭРГИП ЧОРУУРЛАР

Сөөлгү үеде Вячеслав Донгактың культура фондузунда аңгы-аңгы бөлүктерде уругларның танцы-самының дугайында дыңнаваан кижи, оларның «Эдегей» танцы студиязының оюн-концертин көрбээн улус бистиң бичии республикада ховар. Хүнден хүнче Вячеслав Донгактың культура фондузунуң ат-сураа калбарып, уругларның уран талантызы чүгле Тыванның, Россияның эвес, а даштыкы-даа чурттарның сонуургалын, хүндүткелин чаалап ап турары өөрүнчүг.

Бо фондуда бир чыл бурунгаар Кызылдың 5-7 хар назылыг чаштарындан тургустунган «Эви» деп бичии чаштарның школазы тургустунган. Школада уругларның саны бо чылын 40 ашкан. «Эви» деп чаштарның танцы бөлүүнде уругларның ада-иелери ажы-төлүн чараш чүүлге өөредип, каас-коя кылдыр кеттингилеп алгаш, бодун хөй-ниити черинге канчаар алдынарын көргүзүп, кижизиг аажы-чаңга чаңчыктырып, кижизидип турары дээш фондунуң удуртукчузу Вячеслав Октябрьевичиге канчаар-даа аажок өөрүшкүзүн илередип турар.

Уругларының хүн бүрүде чараш танцы-самының репетициязы дээш айда 150 рубльди ада-иелер төлеп турар. Суббота, улуг-хүн чокка уруглар белеткенип өөренгеш, концерт хевирлиг номерлери-биле олар сценаже үнүп турарлар. Ам «Эви» бөлүкте кирип алган бичии чаштарның аваларының өөрүшкүзүн илередип база ук фондунуң ажылынга деткимче дилеп бижээн саналдары-биле номчукчуларны таныштырар-дыр бис:

Елена КОЙГУНМАЙ: — Мээң уруум Вячеслав Донгактың культура фондузунче кирип алганынга бистиң өг-бүлевис-даа, уруум боду-даа сонуургап, өөрүп турар-дыр бис. Кижи боду болза ынчаар кайын өөредип алыр. Хензиг-ле үениң иштинде маңаа келгеш, ам езулуг улуг кижи ышкаш кылдыр алдынып, чаптанчыг чаш дурт-сынын хертейтипкеш, башкызының өөредип каан шимчээшкиннерин өттүнүп, көрүнчүк баарынга кылаштай бээрге, чаптап ханмас-тыр бис. Ам мырынай боттарывыс-даа өөренип калган, оон репетиция үезинде-ле кады чоруптар апарган мен.

Бодум хуумда мону эки чүүл деп санаар-дыр мен. Башкызының чүгле бо уругларга эвес, а өске-даа танцы бөлүктеринге үешагын чарыгдап билирин, могапшылаарын-даа билбес, 700 ажыг уругнуң аажы-чаңын чаңгыс аай кылдыр өөредип, кижизидип алганынга башкызы В. Донгактың тура-соруунуң күштүүн, нервизиниң быжыын кайгап ханмастыр мен.

Солунга чүве бижиир дээривиске, эрткен чылын Болгарияга чоруп турда, Культура яамызы оруунуң чартык өртээн төлеп бергени дээш четтиргенин илередирин дилээн чүве. Оларның тургустунганы чүгле бо чылын эвес-ле болгай, ынчангаш моон-даа соңгаар фондунуң ажылынга Тыва Чазак болгаш өске-даа яамылар деткимче көргүзер боор дээрзинге идегевишаан база ам-даа чогаадыкчы уран талантызын чонга бараалгадып, чоннуң хөй-хөй ажы-төлүн культурлуг амыдыралга өөредирин күзээр-дир мен.

Лариса ШИВИТ-ХУУРАК: — Вячеслав Донгактың бо культура фондузун тургузуп турган үелери кончуг берге турган (5 чыл бурунгаар). Ынчалза-даа бөгүн бут кырынга туруп, ажыл-агыйы хөнүй бээрге, чамдык кижилерниң, адааргаан-даа чүве ышкаш, ол-бо дижип, хөй чугаа үндүрүп, ук фондунуң шоолуг-ла деткимче албайн чоруурунга таарзынмайн турар мен. Чон, ажыл-агыйлар бо фондунуң ажылын анаа-ла хуу ажыл деп бодаар хевирлиг. А кайы хире чарыгдалдар, хөй күш, үе-шак негеттинип турарын кымдаа билбес. Бо берге үеде, талантылыг-даа болза, кымның тояап кылаштап чораан ажы-төлүн кым халаска эки чүвеге өөредип, чараш аажы-чаңга кижизидер боор.

Мында ниитизи-биле 5-тен 25 хар чедир 16 бөлүкте уруглар хаара туттунган. А оларны чүгле танцы-самга эвес, кижизиг, культурлуг, чурумнуг болурунга, харын-даа телевидениеге безин канчаар чугааланырын, алдынарын өөредип, айтып турары онзагай.

Шапочникова ЧЕЧЕК: — Кылыр, ажаанзыраар чүве чогундан чамдык аныяктар өскээр будалып чардыгар. Акша-төгериктиң үнезин шуут билбес. Ону болдурбазы-биле бо фондунуң ажылын тургускан. Ынчалза-даа ону деткип, акшаландырып турар тускай чер чогу кончуг хомуданчыг-дыр. Кимаа Чозаровнаның чугаазы-биле алырга, чүгле чаңгыс кижиниң эвес, а бүгү уругларның идик-хевин аңгы-аңгы кылдыр даарап кедирер. Ынчап кээрге чарыгдал, тускай чогаадып, мода чуруурунга хөй үе үнер ужурлуг. Ылаңгыя узун уруглар тып алыры кончуг берге. А оларны кызып тургаш өөредип, хепкерип алырга, ыңай-бээр баарының орук өртээн төлеп шыдавас болур. Ынчан бүгү чарыгдал удуртуп чораан кижиниң мойнунга дүжер. Ындыг таварылгада деткикчилерниң дузазы кончуг херек апаар.

Вячеслав Донгактың тургускан танцыларын буряттар, якуттар, калмыктар безин ойнап көргүскеш, чоннуң эң дээре дээн үнелелин ап турарлар. А «Эдегей» уругларның танцы бөлүүн Прага, Турция, Греция дээш, чалавас-ла черлер чок. Оозун бодап көөрге, кылдынып турар эки чүүлдер бар, чүгле бистиң Тывада эскертинмейн турар. Чүгле деткимче херек деп бодап турар мен.

Казахстанның Караганда хоорайга «Ак-куу», «Жаркин Куаныш» дээр ансамбльдериң танцызын тургузуп кааргa, олар 5 катап ойнааш, Гран-приниң шаңналын алган. Ынчангаш олар өөрүп четтиргениниң демдээ кылдыр ансамбльдер каттыжып алгаш, боттарының акшазы-биле 3 өрээлдиг бажыңны база садып берген. Бистин чаңгыс чер-чурттуувус Вячеслав Донгакты өске чурттар ол хире үнелеп турда, бистиң Чазаавыс үнелеп көрбези, эскербейн турары элдептиг. Бажың-балгат белекке берип турары дээргеле, талантылыг башкыны боттарынче чоокшулады хаара тудуп турары ол эвес ирги бе?

Ынчалза-даа бо сөөлгү чылдарның иштинде В.Донгактың культура фондузунда аныяк талантыларны эң-не аас-кежиктиг чаштар-дыр деп санаар мен. Олар кайгамчыктыг талантызы-биле өске чурттарның сценазынче үнүп, бүгү делегейни эргип чоруур. Аңаа уругларның чер болганынга чаладып баргаш тырттырган өңнүг, чараш чуруктары — бадыткал ол-дур. Аас-кежиктиг, талантылыг ажы-төлүвүс дээш кезээде сагыш аарып чоруулуңар.

Чимисмаа МОНГУШ
ажылдаан.

ЧУРУКТАРДА: «Эви» бөлүктүң аныяк киржикчилери.

УТКАЗЫ ЧАҢГЫС БООРГА...

Тыва Республиканың Чазак Баштыңының соңгулдалары эрткен соонда, редакцияның көдээ ажыл-агый килдизинге соңгулдаларга киржип турган кордакчыларның көдээ ажыл-агыйже угланган айтырыгларынга хамаарыштыр бистиң дыка хөй хоочуннарывыс көдээниң ынчангы буурап дүшкен чылдагаанарынга болгаш амгы үеде чүнү үнелеп, кандыг айтырыгларже кичээнгей салза чогуурун бижип турар.

Сөөлгү үеде мал-маганныг кижилер көдээде бар-даа болза, ниити чоннуң амыдыралы ам-даа берге байдалда. Көдээде аныяктарның, ылаңгыя эр кижилерниң кичээнгейин хаара тудар, кылыр ажыл чок. Колхоз, совхозтар дүжүп, машина-техника үлешке барган. Чамдыктары арат кижи мен деп күрүнениң малы-биле байып алгаш, мактанып чоруурлар кайы хөй.

Мал-маганның бедик көргүзүглери, машина-техниканың четчип турган үези чүгле 1990 чылдарның эгезинге чедир болганын авторлар демдеглеп турар. Оон бээр бо үеге чедир хой кадарып чораан малчыннар, инек саап чораан саанчылар дээрден башка, колхоз, совхозтар тараа тарываан, тудуг-суур туттунмаан.

Мындыг хевирлиг чагааларның чаңгыс уткалыг болгаш хөйүн барымдаалааш, авторларның чагааларындан эң эки одуругларны, арга-сүмелерни киирерин килдиске шиитпирлээн. Чижээ, Кызыл кожуунну Каа-Хем суурдан Сюрюн-оол Ховалыг мындыг чагааны бистерже чоруткан: **«Араттар чүгле бодунуң амы-хууда амыдыралынга мал малдаарда эки-ле харын, а олар күрүнени долузу-биле черле хандырып шыдавастар. Ындыг күш оларда чок. Ынчангаш күрүнени азы амыдыралды экижидер дээр болза, колхозтарны тургузар. Ынчангаш борта бөдүүн арга херек.**

Кожууннарда совхозтарны коллективтиг ажыл-агыйлар кылдыр эде тургузар. Оон даргаларынга ол-ла суурнуң иштинден ажылчын шынарлыг кижилерни шилип алыр. Колхозтуң баштаар кежигүннерин ылаптыг кижилер-биле хандыртынган турар кылдыр ажылды организастаар болгаш ажылчыннар-биле тускай керээ чарып алыр.

Аңаа акша-хөреңгини кайыын ап болурул? 1) Чадааанаың үлетпүр комбинадын көдээ ажыл-агый продукциязы бүдүрери-биле бергеш, септеп кылыр. Киирип алган акша-хөреңгини көдээ ажыл-агыйга чээли кылдыр бээр. 2) Хөндергейге ыяш дилер пилораманы

Чагаалар допчулалы

кылыр. Ол материалды Чадааанаың үлетпүр комбинадынга өгнүң иштики херекселдерин кылгаш, кожавыс моол чонга садып, мал-маганга орнап садыглашкаш, ону колхозтарга өстүрер. Киирип алган акша-хөреңгини база-ла колхозтарга чээли кылдыр 5 чылдан эвээш эвес үеде дугуржулга езугаар бээр болза деп саналдыг мен.

Чөөн азы мурнуу кожууннарга Шуурмакты ынчаар ажыглаза деп сүмем бар. Өгнүң иштики дериг-херексели хамаанчок, токпакты токпактааш садар болза, өртектиг-ле! Ынчангаш Тывага хөй яамыларның херээ чок. Арга-арыг яамызын көдээ ажыл-агыйга кадар болза эки.

Чүгле араттарже көрүп алгаш олурар болзувусса, бир каш чыл болгаш моон-даа дорайтай берип болур бис» деп бодунуң бодалын илереткен.

Ол ышкаш Седен Данов колхоз, совхоз үндезилекчилериниң бирээзи турган ачазы С.Б. Седен, кырган-ачазы С.А.-К. Байкараның хуу амыдыралының дугайында сактыышкынны чоруткан. Олар кайызы-даа чер болгаш мал ажылынга кончуг ынак, шыңгыы негелделиг кижилер чораан. Кырган-ачазының чылгызы безин ол үеде 400 ажып турганын бижээн. **«Кырган-ачамның чер аңдарар кончуг хөй аттары турган. Оон шупту херексели чедер, ачамны база-ла күш-ажылга ынак кылдыр өөреткен. Ачам Седен Данов амыдыралының оруктарын чылгы мал холбаалыг ажылдардан эгелээн. Кезек үеде чылгы, суур инээ кадарып, колхоз үезинде аскырларны хөйү-биле өстүрген.**

Седен Данов баян-колчуларның күш-ажылга ынаан, оон төөгүзүнүң орус чон-биле холбаалыын, баштайгы колхоз даргалары-даа орус чон турганын демдеглээн. Оон бижип турары: **"Чылгы, теве талазы-биле Баян-Колга чедер совхоз чок турган. Амгы үеде буурап дүшкениниң чылдагааны совхоз директорларының удаа-дараа солчуп турганында, ажыл-агыйның учет-отчет чокка демдеглеттинип турганы, кижи бүрүзү бодунуң думчуун бодап ажылдап турганында. Оон түннелинде алыксакчиксек кижилер үени ажыглап, хамык чүүлдерни садып-саарып, хөй-ле аргаларны ажыглап тургулааның хараазындан, мал-маган хуужуттунган, чазый-чилби кижилерниң аспаанче кирген...».**

Моон кандыг түннел үндүрүп болурул? Ук авторлар болгаш өскелер-даа утказы чаңгыс теманы бижип турары шын. Эрткен үевисти сактып, келир амыдыралывыска багай чүүлдерни катаптавазы-биле кижи бүрүзү моон соңгаар ажыл-агыйжы туруштуг болуру чугула. Ынчангаш чаа удуртулга-биле амыдырал база улам чаарттынып, салган сорулгалар эчизинге четтинип, чаа-чаа эгелээшкиннер боттаныр дээрзинге бүзүреп каалынар.

Солуннуң көдээ ажыл-агый килдизи.

ЫДЫКТЫГ НОМ — ТЫВА ДЫЛДА

Делегей культуразының эң кол өзек-баганаларының бирээзи болур Ыдыктыг Ном — Библияның очулгазы кандыг-даа чоннарның культуразынга улуг ужур-уткалыг болуушкун болур.

Тыва дылче Библияның «Чаа Дугуржулга-чагыг» (Новый Завет) деп кезээ очулдуртунган. Тыва улустуң бижимел культуразында ол номнуң эң бир дугаар очулгазы 2001 чылдың төнчүзүнде чырыкче үнген.

Амгы үеде Чаа Дугуржулга-чагыг муң хире чоннарның дылдарынче очулдуртунган бооп турар. Делегейде эң-не хөй очулдуртунуп, парлаттынып база номчуттунуп турар Номнуң тыва дыл кырында үндүрүлгези Библия очулгазының эртем-шинчилел институдунуң ачызында боттанган. Ук институттуң сорулгазы — Библияны Россияның болгаш ХКД-ниң славян эвес чоннарының дылдарынче очулдуруп үндүрери. Октябрь революциязының соонда очулга ажылы ССРЭ-ниң девискээринге шуут соксаан турган. 1973 чылда ол үнелеп четпес ужур-уткалыг ажыл-чорудулганы катап эгелээр сорулга-биле очулга институдун Швецияга доктор эртемден Борислав Арапович үндезилеп тургускан. Амгы үеде Библия очулгазының институду (БОИ) Москвада эртемден Марианна Беерле-Моорнуң удуртулгазы-биле сезен аңгы чоннарның дылдарынче Библияны база ооң аңгы-аңгы кезектерин очулдуруп ажылдап турар. Ол чоннарның шажынчүдүлгеге хамаарылгазы база өртемчей көрүүшкүнү бир дөмей эвес, ылгалдыг. Ынаар Ортаа Азияның, Кавказтың, Сибирьниң, Волга, Урал, Ыраккы Чөөн чүктүң чоннары кирип турар. Институт 1973 чылдан бээр улуг ажылды чорудуп, Ыдыктыг Номнуң очулгазының чеден ажыг үндүрүлгезин чоннарга бараалгаткан. Чижээлээрге, азербайджан, балкар, киргиз, коми, осетин, туркмен, таджик, казах, татар, хакас, башкир, чуваш, бурят, калмык, алтай, якут болгаш өске-даа дылдарда Чаа Дугуржулга-чагыгның азы Буянныг Медээниң (Евангелие) очулгалары үнген. Институт Россияның Эртем академиязының чогаал болгаш дыл салбырының эртем-методиктиг удуртулгазы-биле база Каттышкан Библия ниитилелдери-биле кады ажылдап, очулга талазы-биле эртем конференцияларын, очулдурукчуларга болгаш редакторларга өөредилге семинарларын үргүлчү эрттирип турар. Институт хуу улустуң база организацияларның, ылангыя даштыкы күрүнелерден спонсорларның, өргүп хайырлаан дузазының ачызында очулга ажылын боттандырып, Библияны янзы-бүрү дылдарга үндүрүп турар.

Чаа Дугуржулга-чагыг 2000 хире чыл бурунгаар эртебурунгу грек дылда бижиттинген Ыдыктыг Ном болур. Ында Бурганның кижилер-биле Дугуржулга-чагыгны чарганының дугайында, Иисус Христостуң чырык чер кырынга бодарап, кижилерге Буянныг Медээни эккелгениниң дугайында тоожуп турар.

Чүс-чүс чылдарның дургузунда хөй-хөй чоннарга Библия бүзүрелдиң болгаш мерген угаанның үндезин дөзү бооп чораан. Салгал бүрүзү ооң дузазы-биле сагыш-сеткил культуразының эгээртинмес байлаан ажыдып чоруур. Библияның очулгазы кандыг-даа дылды байыдып, ооң кызыгаарын делгемчидер дээрзи билдингир. Тыва дылче христиан культураның элээн хөй сөстериниң очулгалары кирген. Чижээлээрге, Ыдыктыг Сүлде (Святой Дух), Дээрниң төлээзи (ангел), Бурганның бараалгакчызы (священник), Бурганның өргээзи (храм), «бачыдын миннири» (покаяние) болгаш өске-даа.

Чаа Дугуржулга-чагыг-биле чергелештир тыва дылда «Библиядан чуруктарлыг чугаалар» деп бичии уруглага база аныяк-өскенге таарыштыр Библиядан төөгү-чугааларны бедик деңнелге күүсеттинген чуруктар-биле каастап, чыып тургускан ном чырыкче үнген (2001 ч.)

Библияның номнарын очулдурары нарын ажыл-чорудулга бооп турар. Тыва дылда Чаа Дугуржулга-чагыг — 10 чыл дургузунда очулдурукчу бөлүктүң БОИ-ниң удуртулгазы-биле кылган ажылының түңнели. Очулдурукчу бөлүктүң мурнунга мындыг сорулгалар салдынган турган: Ыдыктыг Номнуң утказын шын дамчыдары эң чугула негелде база тыва чонга чедингир, литературлуг дыл-биле очулдурары. Ынчангаш ол ажыл-чорудулга хөй чадаларны эртер ужурлуг турган: очулдурукчунуң ажылы, сөзүглелдиң утказының шынын хынаар шажын эртемдени редакторнуң ажылы, дыл талазы-биле редакторнуң ажылы, Библия талазы-биле улуг эртемниг, дуржулгалыг консультантының ажылы — ук ажылды кончуг бедик деңнелге американ эртемден, дыл эртеминиң доктору Дэвид Кларк күүсеткен, сөзүглелдиң стилиниң талазы-биле редакторнуң ажылы, очулганың номчукчуга билдингирин хынаар чиңгине тыва дылды билир улус-биле апробаторларның ажылы, номну парлап үндүрер ажылдакчыларның үлүг-хуузу дээш, оон-даа өске. Бо бүгү ажылды Москвада болгаш Кызылда координаторлар удуртуп турган. Оларга база Библия очулгазының институдунуң бүгү ажылдакчыларынга мөгейип, четтиргенивисти илеретпишаан, тыва чон делегейниң Ыдыктыг Номнарының бирээзин төрээн дылынга номчуур аас-кежиктиг болганын үнелээр боор деп идегээр-дир бис.

Людмила МИЖИТ,
очулдурукчу бөлүктүң кежигүнү.

Төруттүнген хүнүңер-биле

Хүндүлүг Мария Монгушовна!

Төруттүнген хүнүңер таварыштыр силерге аас-кежикти, кан кадыкшылды, буянныг кежик-чолду сеткил-сагыжывыстың ханызындан күзеп тур бис. Ажар артың чавыс болуп, кежер хемиң сыык болуп, амыдыралдың узун оруунга ам-даа үр чыл чурттаарыңарны күзедивис.

Кожай биле Торгалыгга ойнап өскен
Ховар диген Монгуштарның эрес кызы
Улуг-Хемниң агым суу дег оккур болуп,
Улуг иштиң чымыжынга шыдаштың-даа.
Үнген-кирген чонуң, өөрүң үзүлбезин,
Үүле-херээн бүдүп чорзун, Монгуш уруу.

Кызылда Хертектерниң, Дандарларның, Кара-оолдарның өг-бүлезинден.

Культура амыдыралы

САЛЫМ-ЧАЯАННЫГЛАР — АРАВЫСТА

Кызылдың А.Б. Чыргал-оол аттыг уран чүүл училищезиниң педколлективиниң кол-ла сорулгазы – мергежилиниң аайы-биле ханы билиглиг, күш-ажыл рыногунга чижилгеден чалдан-мас, профессионал өзүлдезин доктаамал боттандырып шыдаар, бедик квалификацияның ажылдакчызын белеткээри. Коллективтиң башкылары болгаш сургуулдары салдынган сорулгазын бүзүрелдии-биле күүседип турар. Ооң бадыткалы чүл дээрге, студентилер болгаш доозукчулар янзы-бүрү регионалдыг көрүлделерге көскү черлерни ээлеп турары-дыр. Ынчангаш өөреникчилеривистиң ол чедиишкиннеринге элээн доктаап, номчукчуларны сонуургадыр бодалдыг мен.

Кызыл хоорайга болуп эрткен бир дугаар регионалдыг (делегей чергелиг) «Дыңгылдай-2002» деп национал хөгжүм херекселдериниң өөрейинге бистиң уруглар, оолдар кайгамчык бедик мергежилдиин бадыткааннар. Аңаа Надежда Куулар тиилекчи болуп, бирги чергениң шаңналын алган. Ол Тыванын күрүне филармониязында ажылдап турар. Республиканың салымчаяанныг уруглар школазының башкызы Лилия Ендан ийиги шаңналды алган. Үшкү шаңналды бистиң училищениң доозукчузу, коллективке ажылдап турган Мягмарсүрэн Жадамба алган. Училищениң студентилери Аян-оол Сам, Бады-Доржу Ондар, Долаана Сарыг-Лама база шаңналдыг черлерни ээлээннер.

Башкылар А.А. Оюн, Р.Д. Шөмбүл оларның үре-түңнелдиг ажылын маңаа демдеглезе чогуур. Оон аңгыда Анай-Хаак Балбан-оол, Татьяна Исаакова бедик квалификацияның концертмейстерлери-дир дээрзин жюри кежигүннери, Красноярскиниң музыка болгаш театр академиязының башкылары И.Я. Флейшер, И.А. Гербер олар демдеглээни өөрүнчүг.

Бо чылдың март айда болуп эрткен республика чергелиг «Аныяк композитор» өөрей база бедик деңнелдиин көргүскен. Аңаа Е.К. Карелинаның өөреникчилери Мария Ускова биле Оксана Кургек дыка эки түңнелдиг болганын демдеглезе чогуур. Өөрейниң киржикчилери болгаш оларның башкылары Новосибирскиден келген композитор И.И. Александров-биле ужуражып, арга-дуржулга солушканы дыка ажыктыг болган. Ол — М.И. Глинка аттыг консерваторияның чанында музыка школа-лицейинде башкылап турар болгаш аныяк талантыларны деткиир талазы-биле элбек арга-дуржулгалыг хөгжүмчү. Ооң эккеп бергени аудио-видео материалдарынга училищениң сургуулдары болгаш башкылары улуг сайгарылгаларны кылып, өөренип турар.

Саң-хөө талазы-биле бергедээшкиннерниң салдары-биле фортепиано салбырының студентилери өөрейлерге каш чыл улаштыр киришпейн келген болза, бо чылын Чөөн Сибирьниң ажык регионалдыг конкурузунга киришкеннер. Ол Абакан хоорайга болуп эрткен. Түңнелинде Оксана Кургек биле Чойгана Ооржак национал республикаларның музыказының эң дээре күүседикчилери деп үнелеткеннер. Абакан, Ангарск, Братск, Красноярск, Иркутск, Новокузнецк хоорайлардан келген 35 киржикчилерниң аразындан бистиң уруглар тиилекчи болганы ол. Ол ышкаш бистиң композиторларывыстың фортепианога бижээн чогаалдары эң-не чараш болгаш көскү, кичээнгейни хаара туда бээр күштүг болганын өөрейниң киржикчилери, жюри онзалап демдеглээн. А.Б. Чыргал-оолдуң Х.К. Дамбаның чогаалдары өске хоорайларның өөредилге черлеринге база чаңгыланып турарын күзеп, оларның нотазын дилеп турган, ынчалза-даа парлаттынмайн келгени-биле ол болдунмааны хомуданчыг. Бо талазы-биле чогуур ажылды ТР-ниң Чазаа, Культура болгаш кино яамызы кылыр боор дээрзинге идегеп турар бис.

КУУ-га вокал салбыры чок турганындан база ол талазы-биле сайзыралывыс кошкак турду. Бо өөредилге чылында «академиктиг» болгаш «улустуң ыры» деп ийи мергежилге белеткеп эгеледивис. Салбырның баштайгы чедиишкиннеринге Новосибирскиге 2002 чылдың апрельде эрткен «Сибирьниң аныяк үннери» деп өөрейге «Академиктиг ыры» деп номинацияга Азиана Салчак, «Улустуң ырлары» деп номинацияга Долчаңмаа Делгер ийиги черни алганын хамаарыштырып болур бис. «Розалар хаттары-2002» деп өөрейге Айвана Донгак биле Алдаржаан Ховалыг 1,3 дугаар черлерни алган.

Студент дельфий оюннарының киржикчизи (Смоленск, сентябрь 2001 чыл) «Азас» хореография коллективи «Улустуң танцыларының күүселдези» деп номинацияга эң-не дээре коллектив деп үнелелди алган (удуртукчузу А.А. Хомушку).

«Сибирьниң аныяк үннери» деп өөрейге «Чаңгы-Хая» аас чогаал бөлүү Дээди шаңналды алган. А Новосибирск хоорайның мэри база-ла бо коллективке «Гран-прини» тывыскан.

Бо бүгү эки түңнелдер дээрге бистиң башкыларывыстың кызымак күш-ажылының бадыткалы-дыр. Чаа-чаа көскү чедиишкиннерни чедип алыр дээш, Кызылдың уран чүүл училищезиниң сургуулдары, башкылары моон соңгаар-даа шудургу ажылдаарын хүлээнип турар.

Александр ОСЬКИН,
өөредилге талазы-биле училищениң директорунуң оралакчызы.

«ШЫН» СОЛУН ДАМЧЫШТЫР

Бистиң ынак ававыс база угбам **Валентина Хертековна Дамбаны** сөөлгү орукче үдээрин организастаарынга материалдыг болгаш моральдыг дузаны чедиргени дээш, ТР-ниң Чазаанга, Күрүне университединге, Орукка айыыл чок чоруктуң күрүне инспекциязынга, Үндүрүг инспекциязынга, Көдээ ажыл-агый яамызынга, техникумунга, ооң эшөөрүнге, студентилеринге, чоок төрелдеринге четтиргенивисти илергейледивис.

Оглу, уруу, кады төрээн дуңмазы.

Өвүр кожуун чагыргазы, өөредилге килдизи, профэвилел комитеди методкабинеттиң методизи Надежда Александровна Бадыргының Кызылга чурттап чораан, кады төрээн улуг угбазы **Светлана Александровна БАДЫРГЫНЫҢ** аар аарааш, хенертен мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Өвүр кожуун чагыргазы, Төлээлекчилерниң кожуун тус чер хуралы Тыва Республиканың болгаш Өвүр кожуунну сураглыг мөгези, аныяктарның дагдыныкчызы, күш-ажылдың хоочуну **Шагдыр-оол Сүрүң-оолович КУУЛАРНЫҢ** мөчээни-биле ооң өг-бүлезинге, төрелдеринге, чоок кижилеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

Өвүр кожуун чагыргазы, өөредилге килдизи, профэвилел комитеди төпчүткен бухгалтериянның оралакчы бухгалтери Валентина Сүрүң-ооловна Шаравииниң кады төрээн акызы, ТР-ниң сураглыг мөгези, «Торгалыг» совхозтуң хоочун чолаачызы, күш-ажылдың хоочуну, пенсионер **Шагдыр-оол Сүрүң-оолович КУУЛАРНЫҢ** аар аарааш, хенертен мөчээни-биле оларның өг-бүлелеринге, чоок төрелдеринге ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН Кызыл хоорай, Красноармейская, 100, Индекс 667000.

ТҮРГҮЗУКЧУЛАРЫ: Тыва Республиканың Чазаа болгаш "Шын" солун редакциязының коллективи.

Кол редакторнуң хүлээлгезин күүседип турар Күстүгүр САТ.

РЕДАКЦИЯ КОЛЛЕГИЯЗЫ: К. Сат, Е. Монгуш, Ч. Монгуш, А. Монгуш, С. Хертек, Т. Хертек.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ:
Кол редактор — 3-43-34, кол редакторнуң оралакчызы — 3-33-91.
КИЛДИСТЕР: Ниитилел-политиктиг килдис — 3-39-15, көдээ ажыл-агый килдизи — 1-03-90, культура болгаш өөредилге килдизи — 1-03-88, чагаа килдизи — 1-03-87, үлетпүр болгаш медээлер килдистери — 3-34-98, компьютер өрээли — 3-36-82, бухгалтерия — 3-41-16;
Солун келбейн барганда, дараазында телефонче долгаар: 3-14-94.

Солунну "Шын" солун редакциязының компьютер төвүнге өрээн болгаш чыскааган. Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 2 ама.

Тираж 6782.
Чагыг 52.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 АКБ ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Солун Россия Федерациязының Парлалга болгаш массальг информация чепсектериниң талазы-биле хоойлужудулгазының чорудулгазынга контроль болгаш бүрүткелиниң Тыва девискээр эргелелинге бүрүткеттинген.

Бүрүткеттирген дугаары — Т-00007. ТР-ниң парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан. (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш өске-даа фактылары, дыңнадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.